

TULAKA SAHABİLER VE HADİS RİVAYETİ OLANLAR

Abdullah YILDIZ*

Giriş

İslam Dini'nin Kur'an'dan sonra ikinci derecede kaynağı olan hadisleri günümüze nakletmede en mühim rolü oynayan, Resülüllah'ın(s) manevi ikliminde yetişen ve Onunla birlikte yaşadıkları hayatı sonraki nesillere aktarma misyonunu üstlenerek İslam'ı kendi zamanlarına inhisar olmaktan kurtaran sahabe neslinin manevi üstünlük ve farklılıklarının yanında yetenek farklılıkları da muhakkaktır. Kur'an'ı anlamada ve o günkü yaşanan İslamı, sünneti öğrenmede kaynak vazifesi gören sahabilerin bazı bidat ehli ve müsteşrikler tarafından tenkit edilmeleri, bununla kalmayarak onların rivayetleri hakkında şüphe uyandırmak istemeleri, bu altın neslin bazı simalarını ravilik vasfı açısından ilmi objektiflik ve nesnellik içinde inceleme, varsa rivayetlerini tanıtma gereğini doğurmaktadır. Onları, mevkileri ve İslam uğrunda gayretleri, gösterdikleri fedakarlıkları, kısaca her yönüyle incelemek elbette bu çalışmanın istiabını aşmaktadır. Bu bakımdan biz, çalışmamızda sahabilerden kendilerine "Tuleka" denilen bir grubu İslam'daki mevkileri, imandaki samimiyetleri, hizmet ve performansları yönleriyle değil ravilik vasıfları ve rivayetleri yönleriyle araştırmanın uygun olduğunu düşündük.

Üç bölümlük çalışmamızın daha önce yayınlanan birinci bölümünde; sahabe kelimesinin tanımı, sahabe ile ilgili naslar ve değerlendirilmeleri, Resülüllah (s) ile birlikte verdikleri tevhid mücadelesindeki performansları bakımından birbirlerinden farklı olan sahabilerin ravilik vasfı ve rivayetleri açısından değerlendirilmeleri yapılmıştı. Bu bağlamda: Ashabın hepsinin, ravideki adalet vasfıyla muttasıf olup-olmadıkları, "*es-sahabetü küllühüm udulun*" (sahabilerin tamamı adildirler), "*Bisatuhüm mutavvayatün*" (onların yaygıları dürülmüştür) şekillerinde sahabe hakkındaki Ehl-i Sünnet formülasyonunun ravilik vasfı açısından değerlendirilmesi, beşer olarak peygamberler gibi masum (günahsız) olmayan sahabe neslinden büyük günah ve hata sahibi olanların adalet vasıflarını taşıyıp taşımadıkları, daha sonraki nesillerde uygulanan ravilerin adalet vasfını zedeleyen ve yok eden şeylerin sahabiler için de geçerli olup olmadığı, sahabenin adaletinden muhaddislerin maksadının ne olduğu ve bu konularda İslam uleması arasında anlayış farklılığına sahip gruplar vb. konulara temas etmiştik.

Daha önceki çalışmamızda¹ bahsettiğimiz üzere asıl konumuz, sahabilerin adil

* Yrd. Doç. Dr., Harran Ün. İlahiyat Fakültesi.

olup olmadıkları değil, onlardan bazılarının, özellikle de Mekke'nin fethi sırasında ve daha sonra Müslüman olup serbest bırakılan tutsak sahabilerin yani Tuleka'nın -ki bunlar sahabe tabakalarının 11. sırasında yer almaktadır² ravilik vasıfları ve kriterleri açısından değerlendirilmesidir. Nitekim hadis literatüründe "el-mübhemat" müelliflerinin³ birçoğu bu eserlerini, rivayet ettikleri hadislerle ihticac edilip edilmemesi problemini çözme gayesine yönelik olarak, Tuleka sahabiler de dahil hadislerin senetlerinde gördükleri belirsizliği giderici nitelikte, ravilerin kimlik ve kişilikleriyle ilgili çalışmalar yapma ihtiyacı hissetmişlerdir.

Bu amaçla biz üç bölümlük çalışmamızın bu ikinci bölümünde: "Tuleka" kelimesinin tanımı, onların kimler olduğu, hayat hikayeleri ve kişilikleri, sahabe dereceleri arasındaki yerleri, ravilik vasfı açısından değerlendirilmeleri, onlardan rivayeti olan Tuleka kimseler ve onların rivayetleri, kişiliklerinin rivayetlerine yansiyıp yansımadığını belirlemeye çalıştık. Bu çalışmamız sırasında biz, Tulekayı tespitinde hadis literatüründe öne çıkan önemli Meğazi, İslam Tarihi, Tabakat ve Rical kitapları, hadis ilminin ilk klasikleri de denilen Musannefler, Müsnedler, Mu'cemler ve Kütüb-i Tis'a vb. eserlere; ravilik vasfı açısından değerlendirmede ise, hadis usulünde mütekaddimun (H.360- 463) ve müteahhirun (H, 544 ve sonrası) dönemlerine ait eserlere müracaat ettik.

Yeri gelmişken şunu da belirtmek gerekir: Yaptığımız ön araştırma sonucunda ele aldığımız "Tuleka Sahabiler ve Hadis Rivayeti Olanlar" başlıklı böyle müstakil bir çalışmanın ilk olduğunu gördük. Konunun bakirliği nedeniyle zorluğu ortadadır. Hiç kuşkusuz bu çalışma son çalışma da değildir. Ayrıca burada "Tuleka'nın rivayetlerinin siyasi, itikadi ve ameli mezheplerin ortaya çıkışlarına sebep olup olmadığı ve özellikle de bu hususun interdisipliner bir konu olarak Kelam, Fıkıh ve İslam Mezhepler Tarihini de ilgilendirdiğini, bu disiplinlerin uzmanları tarafından kapsamlı bir şekilde çalışılması gerektiğini ifade de etmek gerekir.

¹ Yıldız, Abdullah, *Rivayetleri Açısından Bazı Sahabilerin Tartışılabilirliği(I)*, HRÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi. c. XI, sy.VI. 2003, Şanlıurfa.

² Hakim en-Neysaburi, *Ma'rifetü ulümü'l-hadis*, 22-24; Suyuti, *Tedribü'r-ravi*, II, 220-222; Koçyiğit, Talat, *Hadis Usulü*, 35-36.

³ **Mübhemat**: Hadislerin metin ve isnatlarında bulunan "racülün" veya "nisaün" diye metinde yer alan mübhem isimleri beyan etmek maksadıyla tasnif olunan kitapların genel adıdır. Cemisi "el-Mübhemat" şeklindedir. Bazı İslam bilgileri imkanları ölçüsünde bunları bulmaya ve teşhis etmeye çalışmışlar; bu maksatla "el-Mübhemat" ve "Kitabü'l-Mübhemat" adlarında müstakil eserler vermişlerdir. Bu konuda kitap tasnif eden müelliflerin başlıcaları: Abdülgani b. Said el-Mısri (409/1018), el-Hatib el-Bağdadi (463/1071), Ömer b. Ali b. Mulakkın el-Ensari el-Endulisi (V.); İbnü'l-Kayserani (508/1114), Ebu'l-Kasım b. Başkuval (578/1085), en-Nevevi (676/1277), eş-Şeyh Veliyyü'd-din el-İraki (806/1403), İbn Hacer el-Askalani (852/1448), vd... bu konuda bkz. Hacı Halife, *Keşfü'z-Zünun*, II, 1583 (el-Mübhemat); Abdü'd-Daim Muhammed Zeynuddin el-İraki, *Kitabü'l-Mübhemat* (el yazması) 2-3; Suyuti, *Tedribü'r-ravi*, 499. Bunların yanında, önemli hadis eserleri içinde bazı hadis kitaplarının mübhematna tahsis edilmiş bölümler de vardır. Bu konuda bkz. İbn Hacer, *Hedyü's-sari*, Faslü'l-mübhemat fi'l-Buhari, II, 2-81; Hacı Halife, *Keşfü'z-zünun*, II, 1583; Koçyiğit, Talat, *Hadis İstılahları*, 245-246; Canan, İbrahim, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı*, I, 291-292.

1- Tuleka'nın Tanımı

Tuleka, "Talik" kelimesinin çoğuludur. Genel olarak lügatta "bent ve bağından kurtulan, azat edilen ve esaretten serbest bırakılan, salıverilen esir" anlamlarına gelmektedir.¹ Hadislerde kelimenin esir iken serbest bırakılan, güler yüzlü, eli açık ve civanmert, dili açık, beliğ ve fasih konuşan, başkalarına hayır ve ihsanda bulunan kimseler için sıfat, Mekke'nin fethi sırasında Müslüman olup serbest bırakılan, kendilerine köle muamelesi yapılmayan (esir alınmayan ve öldürülmeyen) ve hatta iyilik ve ihsanda bulunulan Kureyş müşrikleri için özel bir ad olarak kullanıldığı görülmektedir.²

Hz. Peygamber, fetih günü Ka'be'nin etrafında bulunan yüksek bir yere çıkarak Allah'a hamd ve senadan sonra Mekke halkına hitaben: " Ey Mekke ahali! Bugün size ne yapacağım konusunda ne dersiniz ve benden ne beklersiniz? diye sordu. Onlar da hep bir ağızdan: "Hayır" bekleriz; çünkü sen, kerim bir kardeşin oğlusun." dediler. Bunun üzerine Resülüllah (s) onlara: "İzhebû fe-entümü't-Tuleka" (Haydi gidiniz! Bugün siz serbestsiniz (hürsünüz)!" buyurdu, onları azat etti ve onlara esir muamelesi yapmadı, işte bu nedenle o günkü Mekkeliler "Tuleka" diye isimlendirildi.³ Bir başka rivayette : " Ben size Yusuf'un (s) kardeşlerine dediğini diyorum:" Bugün size kınama yoktur, Allah sizi bağışlayacaktır..."⁴ buyurarak o gün onları serbest bıraktı, onlar da kabirden çıkar gibi ortaya çıktılar ve İslam'a girdiler.⁵ Bu sebepten esarete müstahak oldukları halde fetih günü Müslüman olup böyle serbest bırakılan Kureyşli kimselere, "azat edilenler" anlamında "Tuleka" denmiştir. Esasen, pek az eserde adı geçen birkaç sahabe'nin dışında,⁶ erişebildiğimiz eserlerde ileride isimlerini vereceğimiz bu kişilerin hiçbirisinin biyografisinde doğrudan Tuleka'dandır ifadesine rastlanmamaktadır. Ancak Tuleka'nın tarifi, Mekke'nin fethi sırasındaki özel pozisyonları ve "Tuleka" kelimesinin siyak ve sibakında (önünde ve devamında) yer almaları, onların nitelikleriyle ilgili olarak rivayetlerden elde ettiğimiz bilgilere dayalı olarak yani karine yoluyla bu kişilerin "Tuleka" dan oldukları kanısındayız.

Rivayetlerde görüldüğü üzere "Tuleka", Mekke'nin fethi günü esir alınan ve

¹ İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*, X, 227- 228; Asım Efendi, *Kamus Tecemesi*, III, 934- 936; *el-Mu'cemü'l-Esasi el-Arabi*, s. 798, 1989, Larousse.

² Buhari, *Sahih*, Meğazi, 56 (IV, 105); Müslim, *Sahih*, Cihad, 134 (II, 1442, dipnot, 6); Birr, 144 (III, 2029); Zekat, 135 (I, 736, dipnot, 1); Tirmizi, *Sünen*, Birr, 45 (IV, 347); Et'ime, 30 (IV, 274-275); Tefsir, 33/17(V,355); İbn Hanbel, *Müsned*, II, 189, 203, 205, 209; III, 190, 280, 286, 344, 360; IV, 164, 310, 363 ; V, 173; Belazuri, *Fütühü'l-Büldan*, s. 57; Beyhaki, *es-Sünenü'l-Kübra*, IX, 118; İbnü'l-Esir, *en'Nihaye fi Garibi'l-Hadis*, III, 134, 136; İbn Hacer, *Fethu'l-Bari*, VIII, 48; Ayni, *Umdetü'l-Kari*, XIV, 324, 326.

³ İbn Hişam, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, IV, 54-55; Taberi, *Tarihu't-Taberi*, II, 161; İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, II,252; Halebi, *es-Siretü'l-Halebiyye*; III, 111.

⁴ Yusuf, 12/92

⁵ Vakidi, *Kitabü'l-meğazi*, II, 835; Halebi, III, 111; Diyarbekri, *Tarihu'l-Hamis*, II, 85.

⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakatü'l-Kübra et-Tabakatü'r-Rabia mine's-Sahabe...*, 339 (XII); Hindi, *Alyyü'l-mütteki, Kenzü'l-ummal*, V, 735 (14256, 14257).

Resülüllah'ın (s) kendilerine eman verdiği, kendilerine hüsnü muamelede bulunduğu ve Huneyn savaşına İslam ordusuna katılmaları sonucunda Muhacirlerle beraber Resülüllah'ın (s) kendilerine ganimet verdiği Kureyş'li müşriklerdir.¹ Görüldüğü üzere lügatlar, hadisler ve tarihi rivayetlerdeki Tuleka'dan murat, Mekke fethedildiği gün Müslüman olan ve serbest bırakılan Mekkelilerdir. Kendilerine "azatlılar, serbest bırakılanlar" anlamında "Tuleka" denilmesi, o gün Kureyş'den bazı kimselere Hz. Peygamber'in iyilikte bulunarak salıvermesinden dolayıdır. Bu kişiler Mekke halkındandı ve Müslümanlıkları zayıftı. Hatta bu sebeple Huneyn savaşında Hz. Ümmü Süleym onları hala müşrik saymış; geçmişte Resülüllah (s) ile savaşmaları, bozgunculukları ve benzer birtakım suçları nedeniyle ölümü hak ettiklerine inanarak öldürülmelerini istemiş; Resülüllah (s) da onu bu düşüncesinden vazgeçirmiş ve onlara karşı hüsnü muamelede bulunmuştur.²

Hz. Ömer, Tuleka'yı idareye ehil görmezdi; onlar hakkında şura heyetine şöyle derdi: "Eğer bir konuda ihtilafa düşerseniz aranızda Şam'dan Muaviye b. Ebu Süfyan ve Yemen'den Abdullah b. Ebu Rabia girerse, kendileri ileri geçip sizleri geride bırakmanın dışında bir şey yapmazlar (size bir şey vermezler) ve başka bir görüş de tanımazlar." Bir başka sözünde Hz. Ömer, onlar hakkında Şu'ra'ya şunları söylemiştir: "Elbette bu iş yani şura işi, Tuleka için uygun değildir; onların çocukları için de uygun değildir. Eğer bu konuda aranızda ihtilafa düşerseniz iyi bilin ki sizin bu ihtilafınızdan Abdullah b. Ebu Rabia habersiz değildir."³

Tuleka'nın sayısı ile ilgili olarak her ne kadar Buhari'nin ravilerinden Kuşmeyheni (389/999), Enes b. Malikten gelen ilgili hadis metnini verirken arada "atıf vav'ı" olmaksızın "mine't-tüleka" şeklindeki ibare ile "Tuleka"nın sayısının on bin olduğundan bahsetse de Şarih Ayni (855/1451), Tuleka'nın sayısının bu kadara ulaşmadığını belirterek böyle bir rivayeti hatalı ve rakamı abartılı bulmaktadır.⁴

Görüldüğü üzere "Tuleka" ile ilgili verilerde: Onların Kureyş'li olmaları, müşrik olmaları ve Mekke'nin fethi günü kerhen (istemiyerek) Müslüman olmaları, o gün esir edilmeyi hak ettikleri halde serbest bırakılmaları ve kendilerine esir muamelesi yapılmaması, Huneyn savaşına katılmaları ve müellefe-i kulüb'den sayılmaları, ganimetlerden yararlanmaları öne çıkan

¹ Buhari, Meğazi, 56 (IV, 105); Humus, 19 (IV, 60- 61); Menakıbu'l-Ensar, 1 (IV, 221); Müslim, Zekat, 135 (I, 736); İbn Hanbel, III, 280; Belazuri, *Fütuhu'l-büldan*, 57; Beyhaki, *es-Sünenü'l-Kübra*, IX, 118; Ayni, *Umdetü'l-Kari*, XIV, 324, 326; İbn Hacer, *Fethü'l-Bari*, VIII, 48, 49; 53, 55.

² Müslim, Cihad, 134 (II, 1442, dipnot, 6), Tirmizi, Tefsir, 33/17 (V,355); Ebu Davut, Cihad, 147 (III, 162); Davutoğlu, Ahmet, *Sahihi Müslim Tercümesi ve Şerhi*, VIII, 653; İbn Hanbel, III, 190, 286.

³ İbn Sa'd, *et-Tabakatü'l-Kübra et-Tabakatü'r-Rabia mine's-Sahabe...*, 339 (XII); Hindi, *Aliyyü'l-mütteki, Kenzü'l-ummal*, V, 735 (14256,14257).

⁴ Ayni, XIV, 324, 326; İbn Hacer, *Fethü'l-bari*, VIII, 48- 49, 55.

niteliklerdir.¹ Nitekim Hz. Peygamber (s): “Tuleka” Kureyş’tendir; “Uteka” (Kureyş kabilesi dışındaki azat edilenler) ise Sakif’tendir; onlar dünyada da ahirette de birbirlerinin dostlarıdır.”² Buyurarak onların Kureyş’li olduklarını belirtmişlerdir.³ Rivayetlerdeki bu nitelermelere göre sanki “Tuleka” kelimesi, Mekke’nin fethi günü kerhen (istemeyerek) Müslüman olan ve kendilerine köle muamelesi yapılmayarak serbest bırakılan Kureyş’li müşrik tutsaklara has kılınmaktadır. Bu durumda “Tuleka”, Sakif’li “uteka” dan ayrı ve daha imtiyazlı bir durumda bulunmaktadırlar.⁴

2- Tuleka Kimlerdir?

Cahiliye devri Arap toplumunda bireyler ve toplumlar arası ilişkiler, Yüce İslam Dini’nin belirlediği ve benimsediği Kur’an’a dayalı bir toplumun aksine kana ve kabileciliğe dayanmaktaydı. Bir kimse varlığını ve hayatını kabilesi arasında ve ancak onların desteğiyle sürdürebilirdi. Medine’ye hicretten hemen sonra kurulmaya başlanan, Kur’an’a dayalı kardeşliği esas alan İslam devletinin gerçek oluşum ve gelişimi ise ancak Mekke’nin fethiyle (8/630) gerçekleşmiş oluyordu.

Barış amaçlı Mekke fethinin kan dökülmeden gerçekleşmesi, bu esnada Kureyş liderleri ve büyüklerinin statülerinin korunması ve akabinde Mekke hükümetinin oluşumu, Mekke halkı olan Kureyş’in Müslüman bireyler ve kitleler olarak mevcut Medine devletine katılmalarını sağladı. Böylece o zamana kadar Muhacir ve Ensar’dan oluşan devlet, Ümeyye oğulları’nın ilan edilmemiş liderliğinde, hızla Müslüman Kureyş devletine dönüştü. Bilindiği üzere o günlerde Mekke’nin en saygın ve etkin kabilesi olan Kureyş, Abdülmenaf’da birleşen Haşim oğulları ve Ümeyye oğullarından oluşmaktaydı. İslam’ın zuhuru sırasında Mekke döneminde Haşim oğullarından Müslüman olanların sayısı, Ümeyye oğullarından daha fazlaydı. Hatta o günlerde Müslüman olmayan Haşim oğulları bile Rasulüallah’ı (s) korumaya çalışıyorlardı.⁵

O günün Mekke Kureyş’lileri, Allah’a inanmakla beraber putlarını O’na aracı edinen müşrik kimselerdi. Onlardan bir kısmı makam-mevki ve nüfuz sahibi,

¹ İbn Manzur, X, 228; Halebi, III, 90- 91; Zeynüddin el-İraki, s. 19; İbn Hacer, VIII, 48, 55; Ayni, XVI, 324, 326; Diyarbekri, II, 114.

² İbn Hanbel, IV, 363; Tabarani, *el-Mu’cemü’l-Kebir*, II, 316.

³ Ayrıca “Tuleka” kelimesiyle ilgili hadisler için bkz. Buhari, *Sahih*, Meğazi, 56 (IV, 105); Müslim, *Sahih*, Cihad, 134 (II, 1442); Tirmizi, *Sünen*, Tefsir, 33/17 (V, 355); İbn Hanbel, *Müsned*, III, 190, 280, 286; IV, 363; Ebu Ya’la, *Müsned*, VI, 226; Tabarani, *el-Mu’cemü’l-Kebir*, II, 316; Beyhaki, *es-Sünenü’l-Kübra*, IX, 118; Heysemi, *Mecmaü’z-Zevaid*, X, 379..

⁴ İbn Hanbel, IV, 363; İbnü’l-Esir, *en-Nihaye fi Garibi’l-Hadis*, III, 136; İbn Manzur, X, 227- 228; el-Hindi, Aliyyü’l-mütteki, *Kenzü’l-Ummal* V, 735 (dipnot, 1); *The Encyclopaedia of Islam*, Tuleka, md. Vol, X, 2000 Leiden, 663; Canan, İbrahim, *Hadis Ansiklopedisi*, XII, 66.

⁵ Bu özet bilgi için bkz. Demircan, Adnan, *Ali - Muaviye Kavgası*, 28.

bazıları, zındık¹ ve dehri (ataist) idi. Ümeyye oğullarından Ebu Süfyan b. Harb, yine aynı batından olan ve Rasûlullah'a en çok eziyet eden Ukbe b. Ebu Muayt, Übeyy b. Halef el-Cumahi, Nadr b. Haris, el-Haccac es-Sehmiyan'ın iki oğlu Münebbih ve Nebih, As b.Vail es-Sehmi, Velid b. Muğire el-Mahzumi de bunlardandı. Aslında bunların hepsi de Muhammedi davetin büyük düşmanlarındandı. Bunlardan sadece Ebu Süfyan Mekke'nin fethi sırasında Müslüman olmuştu.² Birbirlerine akraba olan, zaman zaman ve özellikle de panayırlar ve Ka'be'ye hizmet hususlarında aralarında rekabet bulunan bu iki batını, İslam'dan önce gelişen birtakım olaylar birbirlerine düşman hale getirmişti. Hz. Muhammed'in Peygamberliğinden Mekke'nin fethine kadar olan süreçte vuku bulan bazı olaylar da bu düşmanlığı artırmıştı. Zira mezkur dönemde Mekke'de Haşim oğulları, Ümeyye oğullarından daha etkin ve baskındı. Mekke'nin fethiyle birlikte bu iki akraba kabile arasındaki gergin atmosfer yumuşamaya, müspet yönde değişmeye başladı. Kuşkusuz bu değişimde Hz. Peygamber'in, Kur'an bağını kan bağına, din ve iman bağını kabileciliğe tercih eden tavır ve uygulamalarının önemli etkisi vardı. Hz. Peygamber'den sonraki üç halife (Hz.Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman) dönemlerinde hadiselerin Ümeyye oğulları'nın lehine Haşim oğulları'nın aleyhine geliştiğini söylemek mümkündür. Hz.Ebu Bekir'in halife seçildiği sırada Haşim oğulları'nın lideri konumunda olan Hz.Ali ve Abbas'ın bu gelişmeler dışında kalması ve kırılmaları, Ümeyye oğulları'nın kısa sürede yeni gelişmelere uyum sağlamalarına ve fetih hareketlerinde ileri çıkmalarında önemli rol oynadı. Bu durum yani halifenin Haşimoğullarından seçilmemesi, başlarda olmasa bile bir süre sonra Ümeyye oğullarını yeni iktidar nezdinde önemli konuma getirdi. Bu duruma Suriye bölgesindeki fetihlerde Tuleka'dan Ebu Süfyan'ın iki oğlu Muaviye ve Yezid'in rol üstlenmeleri örnek verilebilir. İşte Ümeyye oğulları bu dönemden başlayarak Suriye bölgesinde etkilerini artırmışlardır. Halbuki bu dönemde Haşim oğulları Medine'de kalmayı tercih etmişlerdir. İlk Müslümanlardan Hz. Osman'ın hilafete gelmesiyle de Ümeyye oğulları'nın devlet hakimiyeti ve yönetimindeki etkileri pekişmiş oldu. Çünkü Hz. Osman, yönetimde daha çok akrabalarına güveniyor ve onları tercih ediyordu.³

Gerçekte Ümeyye oğulları, Mekke'nin fethiyle birlikte Müslümanlara karşı düşmanca tavır takınmalarının anlamsız ve imkansız olduğunu anlamışlardı. Belki de bu sebeple fetihden sonra Ümeyye oğulları'nın büyük bir kısmı zoraki (gönülsüzce) Müslüman olmuştu. Bunlardan birçoğu gerçekten inandığı için değil,

¹ **Zındık**: Evrenin ebediliğini benimseyen ve görüşün savunuculuğunu yapan anlamında Farsça asıllı bir kelimedir. Bkz. İbn Manzur, X,,147; Asım Efendi, III, 881; *İslam Ansiklopedisi*, XIII, zındık mad. M. E. B; İst. 1986.

² İbn Habib, *Kitabü'l-Muhabber*, 161.

³ Cabiri, *İslam'da Siyasal Akıl*, 363- 370, 438- 440; Demircan, 32.

başka çareleri kalmadığı için İslam'ı kabul etmişlerdi.¹ Ancak akılda tutulması gereken ve ilginç olan şey, çağımız bilim adamlarından Tabatabai ve Cabiri'nin de belirttikleri üzere genel olarak fetih sırasında bedevilerin, Medine'de kendilerine nifak isnad edilen bazı kimselerin, Kureyşin ileri gelenlerinden, "Tuleka" denilen birtakım zevatın ve Sakif'ten birçok kimsenin Müslüman olmasıdır. O sırada, Huneyn savaşının başlarında, Hevazınli düşmanların ilk saldırısı sırasında bu kimselerin pek çoğunda görülen düşmanla karşılaşınca gerisin geriye kaçarak Resülüllah'ı (s) yalnız bırakmaları ve daha başka olumsuz davranışları, Müslümanlar aleyhine sarfettikleri küçümseyici ve moral bozucu sözleri, sanki onların iradi ve samimi Müslüman olmaktan daha çok siyasi Müslüman olduklarını bize işaret etmektedir.²

Şöyle ki, Mekke'nin fethinden hemen sonra ticaret alanında Kureyş'le rekabet halinde olan Hevazın ve Sakif kabileleri, İslam fetih ordusuna saldırmak için Mekke yakınındaki "Evtas" denilen yerde bir araya gelerek Mekke'nin fethi sırasında İslam ordularının savaşı bilmeyen ve savaş yeteneği olmayan bir toplulukla savaştığını ileri sürerek Müslümanlarla savaşmayı göze aldılar. Bu durum karşısında Hz. Peygamber, Ebu Süfyan da dahil olmak üzere, Safvan b.Ümeyye ile Süheyl b. Amr gibi 80 kadar müşrikin de aralarında bulunduğu Mekke halkından ve Tuleka'dan oluşan 2000 kişiyi mevcut fetih ordusuna katarak 12000 veya 14000 kişilik bir orduyla yola çıktı. İslam ordusu Mekke ile Taif arasında "Huneyn" denilen yerde Hevazın ve Gatafan kabileleriyle karşılaştılar.³ Resülüllah ile beraber olan "Tulaka" düşmanı görünce gerisin geri kaçtılar ve Onu yalnız bıraktılar. Başlangıçta savaş düşmanın lehinde ve İslam ordusu zor ve kritik durumda iken, daha sonra Hz. Peygamber'in dağılmakta olan askerleri (özellikle Ensarı) savaşmaya daveti ve onları motive etmesi sonucu durum Müslümanların lehine döndü.⁴ Vuku bulduğu yere istinaden Huneyn savaşı denilen bu savaşta Müslümanlar, çok sayıda (6000) kadın ve çocuk, 12000 deve ve çok sayıda davar türünde ganimete eriştiler.⁵ Hz. Peygamber, yenilgiye uğrayanlara çocukları ve kadınları ile malları arasında bir tercih yapmalarını önerdi. Onlar da çocuk ve kadınlarını tercih ettiler. Bunun üzerine İslam askerleri

¹ İbn Manzur, X, 227-228; Halebi, III, 89- 90; Abduh, Muhammed, *Tefsiri'l-Menar*, X, 574-575; Tabatabai, *el-Mizan fi Tefsiri'l-Kur'an*, XIX, 288-290; Ebu Reyeye, Mahmut, *Muhammedi Sünnetin Aydınlatılması*, 72; Cabiri, 350, 356.

² Buhari, Meğazi, 56 (V, 105,106); Humus, 19 (IV, 60- 61); Menakibü'l-Ensar, 1 (IV,221); Müslim, Zekat, 135 (I, 736); İbn Hişam, IV, 86; İbnü'l-Esir, II, 263, 264; Halebi, III, 64- 65; Abduh, X, 574- 575; Bkz. Tabatabai, XIX, 288-290; Cabiri, 350-356.

³ Buhari, Meğazi, 47 (90-91), 56 (V, 106) ; Taberi, *Tarihü't-Taberi*, II, 167,168; *Camiu'l-Beyan*, X, 70; Halebi, III, 63-64; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, IV, 321,323; Ayni, XIV, 324; Halebi, III, 63, 64; Baban Zade, Miras; Kamil, *Tecrid-i sarih* X, 301-302.

⁴ Tевbe, 9/25, 26; Müslim, Zekat, 135 (I, 736); Taberi, *Camiu'l-Beyan*, X, 70,71; *Tarihu't-Taberi*, II,167-16; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, II, 262, 264;

⁵ Taberi, *Tarihu't-Taberi*, II, 173; İbn Kesir, IV, 352; Heykel, Muhammed, *Hayat-i Muhammed*, 436.

ganimetlerin kendilerine dağıtılması üzerinde ısrar ettiler. Rasulüallah (s) da "Ci'rane" denilen yerde onlara ganimetleri dağıttı. Allah'ın Resülü, ganimetlerin çoğunu "müellefe-i kulüb"'e yani kalpleri İslam'a ısındırılmak istenen kimselere¹ olmak üzere, Allah ve kendisi adına ayrılan beşte birlik ganimetten, Arap eşrafı Ümeyye oğullarından ve Tuleka'dan Ebu Süfyan'a 100 veya 300 deve, oğulları Muaviye ve Yezid'e 100'er deve verdi.²

Müellefe-i kulüb'ten olan bazı kişilerin, İslam tarihinde dünyevi çıkarı ön plana aldıkları bir vakiadır. Bu durumda onların zayıf imanlarının madde ile takviye edilmesi gerekmekte, böylece onlar hem arzu ettikleri tatmine kavuşmakta, hem de eski cahiliye hallerine dönmeleri önlenmiş olmaktadır. Daha sonra bunlardan rivayetleri olan bir kısmını tanıtacağımız üzere: Onlardan bir kısmı, şirk çizgisini aşarak sağlam inançlı ve ihlaslı Müslümanlar olarak Hz. Peygamberin ashâbı arasında yerini aldı. Bir kısmı da imanda mütereddit, Hz. Peygamber'in manevi ikliminden ve terbiyesinden uzak kalmış, sebatsız ve ihlassız, toy ve fırsatçı insanlar olarak ümmet içinde varlıklarını devam ettirdi.

Bazı İslami kaynaklarda, Müslümanlıkları dünyevi çıkarlarıyla ilişkilendirilen Müellefe-i kulüb üçe ayrılmakta ve Tuleka'dan bazıları da onlardan sayılmaktadır:

1-İman etmede açık tereddüt yaşayıp kalpleri İslam'a ısındırılmak ve alıştırılmak için desteklenenler, Safvan b. Ümeyye gibi.

2-Henüz Müslüman olup İslamiyette sebatları sağlanmak arzusuyla desteklenenler, Ebu Süfyan b. Harb ve Tuleka'dan bazı kimseler gibi.

3-Müslüman gözüken, münafık ve mütereddit olan kimselerin İslam'a ve Müslümanlara dokunacak şer ve zararlarından korunmak için desteklenenler, Uyeyne b. Hısn, Akra' b. Habis gibi.³ Muhammed Abduh (1305/1905) da, fakihlerin Müellefe-i kulübü: Müslümanlar ve kafirler olarak iki gruba ayırdıklarını, Müslümanların da kendi aralarında dört sınıf olduğunu, onlardan birinin de büyük fetihle yeni Müslüman olup henüz İslamiyet gönüllerinde sebat bulmadığı için Resülüllah (s) tarafından kollanan, desteklenen kimseler yani Tuleka olduğunu belirtir.⁴

Denilir ki fetihden hemen sonra Huneyn savaşında elde edilen ganimetlerden Hz. Peygamber'in müellefe-i kulübe ve Tuleka'ya hisse vermesi ve onları servet sahibi yapması, onları memnun etmiş ve aradaki ilişkileri daha da düzeltmiştir.⁵

Fetih günü Mekke büyüklerinden birçokları İslamiyeti kabul etmekle beraber hala mütereddit idiler. Kur'an, bu müteredditlerden bir kısmına imanlarının

¹ Taberi, *Tarihu't-Taberi*, II, 175- 176; İbn Kesir, IV, 352, 356; İbn Hacer, VIII, 48-49; Heykel, 444.

² İbn Hişam, IV, 132-135; Taberi, *Tarihu't-Taberi*, II, 175; *Camiu'l-Beyan*, X, 72; İbnü'l-Esir, II, 270; İbn Hacer, VIII, 48-49; Ayni, XIV, 324-326; Heykel, 441; Şibli, Mevlana, *Asr-ı Sadet*, (terc. Ömer Rıza Doğrul), I, 358.

³ Diyarbekri, II, 114; Yazır; Elmalılı H. *Hak Dini Kur'an Dili*, IV, 2575.

⁴ Abduh, *Tefsirü'l Menar*, X, 574- 575.

⁵ Aycan, İrfan, "Ebu Süfyan", D.İ.A., VIII, 230-232.

kuvvetlenmesi ve İslama ülfetlerinin sağlanması için “müellefe-i kulüb” adını vermiş ve bu kimseleri harp ganimetlerinden hisse alacaklar arasında saymıştır.¹ Hicri VIII. yılın Şevval ayında vuku bulan, içinde 80 müşrikle 2000 civarında “Tuleka”nın da bulunduğu Huneyn savaşında, Hz. Peygamber’in safında yer alan asker sayısı 12000’den fazla olup, bunlardan bir kısmını müellefe-i kulüb, bir kısmını da “Tuleka” oluşturuyordu.² Hakikatte daha birkaç gün öncesine kadar İslam’ın en azılı düşmanları durumunda olan Kureyş’ten bu kişiler, mağlub edilmiş, esir alınmış olmalarına rağmen affedilmişler; malları ve canları bağışlanmıştı. Bu sırada Mekke’de Ümeyye oğulları’nın ve Kureyş’in reisi olan Ebu Süfyan’ın ve diğer Kureyş büyüklerinin itibarları nebevi bir siyaset ve anlayışla kendilerine iade edilmiş; bu itibarla Rasülullah(s) onlar hakkında: “Kim Ebu Süfyan’ın evine girerse güvendedir; kim Hakim b. Hızam’ın evine girerse güvendedir; Kim Büdeyl b. Verga’ın evine girerse güvendedir; kim Mescide(Hareme) girerse güvendedir; kim evine girer kapısını kapatırsa güvendedir.”³ duyurusunu yapmış ve yaşadıkları süre içinde Ebu Süfyan ve diğerlerine bir kabile seyyidi gibi davranmıştır. Bunlara ilaveten Allah Rasülü, o günlerde yeni iman etmiş olan genç sahabe Attab b. Esidi (20 yaşında) de Mekke’ye kendi yerine vali olarak bırakmıştır.⁴

Hz. Peygamber, elde edilen ganimetlerden müellefe-i kulübe ve özellikle yeni Müslüman olan Mekke eşrafına (Ebu Süfyan’a ve oğulları Yezid ve Muaviye’ye) yüzlerce deve ve kıymetli hediyeler vermiştir. Tarihçi İbn Habibe göre, Hz. Peygamber bunlardan Said b. Yerbu’ ile Huveytıb’ın dışındakilere 100’er deve, bu iki şahsın her birine 50’ aded deve vermiştir. Diğer birçok meşhur tarihçilere göre de bu şahıslar Mekke’nin fethi sırasında Müslüman olan ve Huneyn’de Rasülullah (s) tarafından kendilerine ganimet verilen özel kimselerden bazılarıdır.⁵ Zehebi,

¹ Tevbe, 9/60. **Müellefe-i kulüb:** Gönüllerini İslam’a ısındırmak için ganimet mallarından kendilerine hisse verilen kimselerdir. Bu kimseler, henüz Müslüman olmadıkları halde Müslümanlarla birlikte Huneyn savaşına iştirak etmişlerdi. Dini literatürde müellefe-i kulüb: zekat verilecek sekiz sınıftan biridir. İslam’a yabancı olan, inanmayan veya imanı zayıf olan kişilere; İslam’a kalplerini ısındırmak ve İslam’ı sevdirmek amacıyla yardım edilen kimselerdir. Bu konuda bkz.Yazır, Elmalılı H, IV, 2575; Şibli, M. I, 354; Atik, M. Kemal ve Bardakoğlu Ali; *İslami Kavramlar*, s. 535

² Huneyn savaşında İslam ordusunun farklı şekilde asker sayısı (10000, 12000 ve 14000) ile ilgili olarak bkz. İbn Hişam, IV, 84; Buhari, meğazi, 56 (V, 105,106); Taberi, Tarihu’t-Taberi, II, 167; İbnü’l-Esir, II, 262; İbn Kesir, IV, 323; Halebi, III, 63,64; İbn Hacer, VIII, 49- 50, 54; Şibli, M. I, 354-355; Canan, XII, 66; Cabiri, 326.

³ İbn Sa’d, *et-Tabakatü’l-Kübra, et-Tabakatü’r-Rabia*, 82-84 (XII); Balazuri, *Fütuhu’l-büldan*, I, 45; Ezraki, *Ahbar-u Mekke*, II, 147-148; Halebi, III, 91,92; İbnü’l-Esir, *el-Kamil*, II,245; İbn Kesir, IV, 303, 306; Müslim, cihat, 134 (III, 1408); Heysemi, *Mecmaü’z-Zevaid*, VI, 173.

⁴ Balazuri, *Ensabü’l-Eşraf*, I, 437; Ezraki, Ebu’l-Velid Muhammed b. Abdullah b. Ahmed, *Ahbâru Mekketi’l-Müşerreffe*, II, 158, 159; İbnü’l-Esir, II, 272; Halebi, III, 118; İbn Kesir, IV, 323; Heykel, 443.

⁵ İbn Habib, *Kitabü’l-Muhabber*, 473-474; Vakidi, III, 946; İbn Hişam, IV, 87-88, 134-135; Taberi, *Tarihu’t-Taberi*, II, 175-176; İbnü’l-Esir, *el-Kamil*, II, 270; Zehebi, *el-Meğazi(I)*, 602; Zeynuddin el-İraki, 19; Ayni, XIV, 324-326; İbn Hacer, *Fethu’l-Bari*, VIII, 48-49; Semüre *ez-Zayid, el-Cami fi’s-Sireti’n-Nebeviyye*, III, 578-579; Diyarbekri, II, 114; Heykel, 441; Canan, XII, 66-67; Demircan, , 28 (bkz.dipnot, 22).

Ibn Avn Yoluyla Hz. Enes'den, Ibn Uyeyne yoluyla Rafi' b. Hudeyc ve dedesinden, Horasanlı Osman b. Ata yoluyla İbn Abbas'tan, Taberi de İbn Humeyd yoluyla Abdullah b. Ebi Bekir'den şöyle naklederler: "Resülullah (s), Huneyn esirlerinden müellefe-i kulübe, Mekke eşrafından saygın birçok kimseye, kendilerini ve kendilerine bağlı kimselerin kalplerini İslam'a ısındırmak için ganimetten vermiştir."¹

Bazı önemli tarih eserlerinde, konunun seyrinden, siyak ve sıbak ilişkisinden genellikle "Tulaka" oldukları anlaşılan, Kureys'li müşriklerden ve Mekke'nin fethi günü ve sonrasında Müslüman olup azat edilen, Huneyn ganimetlerinden Rasülullah'ın kendilerine 100'er ve 50'şer deve ganimet verdiği kimseler, alfabetik sıraya göre şunlardır:

- 1- Abbas b. Mirdas
- 2- Abdullah b. Sa'd b. Ebi Serh
- 3- Abdurrahman b. Yebu'
- 4- Akra b. Habis
- 5- Ala b. Cariye es-Sakafi
- 6- Ala b. Harise (Cariye)
- 7- Alkame b. Ulase b. Avf
- 8- Amr b. El-Eyhem
- 9- Amr b. Varaka
- 10- Attab b. Esid
- 11- Büdeyl (Bediy)b. Verga
- 12- Cehm b. Huzeyfe b. Ganem
- 13- Cübeyr b. Mut'ım
- 14- Ebu Süfyan b. Harb
- 15- Ebu Süfyan b. El-Haris b. Abdi'l-Muttalib
- 16- Ebu's-Senabil b. Ba'kek
- 17- Esid b. Harise (Cariye)
- 18- Es-Saib b. Ebi's-Saib
- 19- Hakem b. Ebi'l-As
- 20- Hakim b. Hızam
- 21- Hakim b. Talik b. Süfyan
- 22- Halid b. Hevze b. Rabia b. Amr
- 23- Halid b. Ukbe
- 24- Halid b. Üseyd b. Ebi'l-As
- 25- Haris b. Haris el-Kelede
- 26- Haris b. Hişam b. Müğire
- 27- Harmele b. Hevze

¹ Taberi, *Tarihü't-Taberi*, II, 175; Zehebi, *el-Meğazi* (I), 601- 602; Semüre ez-Zayid, *el-Camiu fi's-Sireti'n-Nebeviyye*, III, 578.

- 28- Hind bt. Utbe
- 29- Hişam b. Amr
- 30- Hişam b.Hakim b. Hızam
- 31- Hişam b. Velid
- 32- Huveytub b. Abdi'l-Uzza
- 33- İbn Ebi's-Şerik (Şüreyk)
- 34- İkrime b. Amir el-Abderi
- 35- İkrime b. Amir b. Hişam (İkime b. Ebu Cehl)
- 36- Kays b. Adıyy b. Huzafe veya Adıyy b. Kays
- 37- Kelede b. Hanbel veya Cebele b. Hanbel.
- 38- Lebid b. Rabia b. Malik b. Ca'fer b. Kilab
- 39- Mahreme b. Nevfel
- 40- Malik b. Avf
- 41- Mikrez b. Hafi b. El-Ahnef
- 42- Muaviye b. Ebu Süfyan
- 43- Muti' b. El-Esved
- 44- Müğire b. Haris
- 45- Nasr veya Nadr b. Haris b. Kelede b. Alkame
- 46- Osman b. Vehb
- 47- Safvan b. Ümeyye b. Halef
- 48- Said b. Yerbu' b. Ankese
- 49- Süfyan b. Abdi'l-Esed
- 50- Süheyl b. Amr
- 51- Şeybe b. Osman b. Ebi Talha
- 52- Şeybe b. Umare
- 53- Talik (Tuleyk) b. Safvan b. Ümeyye
- 54- Ubare b. Ukbe
- 55- Umeyr veya Amr b. Vehb
- 56- Uyeyne b. Hısn b. Huzeyfe
- 57- Velid b. Ukbe
- 58- Yezid b. Ebu Süfyan
- 59- Zeyd b. Hayl
- 60- Züheyr b. Ebi Ümeyye b. Müğire

Mekke'nin fethi sırasında, genelde içinde Kureyş'in reisleri ve eşrafının bulunduğu, kendilerine köle muamelesi yapılmayan, haklarında umumi af ilan edilen, fetih sırasında yeni Müslüman olmuş, kalplerinde henüz iman kuvvet bulmamış olan ve bu şekilde Huneyn savaşına katılan, müellefe-i kulülden sayılarak kendilerine ganimet verilen Tulaka'nın yanında; o günlerde Resülüllah'ın (s) kendileri hakkında Ka'be'nin örtüsü altında dahi bulunsalar haklarında idam kararı verdiği, daha sonra Müslüman olan veya kendisine eman verilen kimselerden olup iman eden ve rivayeti olan birkaç sahabiye ve Hz. Ömer'in

kendisinin Muaviye ile birlikte Tuleka'dan saydığı Abdullah b. Ebi Rabia'yı da aynı kategoride değerlendirmeyi uygun gördük.¹

Genelde Mekke'nin Fethi günü ve fetihden sonraki zamanda Müslüman olanların isimleriyle ilgili bu ön tespitten sonra, daha evvel belirlediğimiz nitelermelerine uygun bulduğumuz için, konumuzun esasını teşkil eden "Tuleka"dan olarak yukarıda isimlerini verdiğimiz kişileri, hadis literatüründeki rivayetleri, ravilik vasıfları ve rivayetlerinin delil olup olmama açısından değerlendirilmesine geçebiliriz. Tespit edebildiğimiz kadarıyla hadis eserlerinde rivayetleri bulunan kimlik, kişilik ve rivayetleriyle alfabetik olarak ileride ele alacağımız, "Tuleka"dan sayılan bu sahabeler şunlardır:

- 1- Abbas b. Mirdas
- 2- Abdullah b. Ebi Rabia
- 3- Abdullah b. Sa'd b. Ebi Serh
- 4- Abdurrahman b. Yerbu'
- 5- Akra' b. Habis
- 6- Ala b. Harise (Cariye) es-Sakafi
- 7- Amr b. Mirdas es-Sülemi
- 8- Attab b. Esid.
- 9- Büdeyl b. Verka
- 10- Ced b. Kays es_Sülemi
- 11-Ebu's-Senabil b. Ba'kek
- 12- Ebu Süfyan, Sahr b. Harb b. Ümeyye
- 13- Hakim b.Hızam
- 14- Haris b.Hişam el-Mahzumi (Hişam b. Müğire)
- 15- Hind bt. Utbe
- 16- Huveytb b. Abdu'l-Uzza
- 17- Ikrim b. Ebu Cehl
- 18- Kelede b. Hanbel el-Ğassani
- 19- Mahrame b. Nevfel

¹ İbn Hişam., IV, 132-136; Taberi, *Tarihü't-Taberi*, II, 161-162,175; *Camiü'l-beyan*, X, 112; Zehebi, *el-Meğazi* (I), 602; Ayni, XIV, 324-326; İbn Hacer, *Fethü'l-Bari*, VIII, 48-55; Semüretü'z-Zayid, III, 578-579; Heykel, 441; Demircan, 28 (dipnot,22). Muhtelif tarih kaynaklara göre **Mekke'nin fethi günü Resülüllah tarafından haklarında idam kararı verilen kimseler: Erkeklerden:** İkrime b. Ebi Cehl, Safvan b. Ümeyye, Abdullah b. Sa'd b. Ebi Serh, Abdullah b. Hatal, Huveyris b. Nükayd (Nüfeyl) b. Vehb, Mikyes b. Hubabe, Abdullah b. ez-Zeba'ri es-Sehmi, Huveytb b. Abdu'l-uzza, Hibar b. Esved, Ka'b b. Züheyr; Ebu Cehl'in baba bir kardeşi Haris b. Hişam, Züheyr b. Ebi Selma, Züheyr b. Ebu Ümeyye b. Müğire ve Vahşi b. Harb'dir. **Kadınlardan:** Hind bt. Utbe, Abdullah b. Hatalın iki çengisi Kureybe Feranta, Amr b. Abdulmuttalib'in cariyesi Sare idi. **Bunlardan:** Safvan b. Ümeyye, İkrime b. Ebi Cehl, Abdullah b. Sa'd, Haris b. Hişam, Abdullah b. ez-Zeba'ri, Huveytb b. Abdu'l-uzza, Hind bt. Utbe, Züheyr b. Ebu Ümeyye b. Müğire, Sare, Feranta, Ka'b b. Züheyr ve Vahşi b. Harb Resülüllah'ın kendilerine eman verdiği ve daha sonraları Müslüman olan kimselerdir. Bu konuda bkz. İbn Hişam, IV, 51-55, 60, 132-136; Taberi, *Tarihü't-Taberi*, II, 160-161; İbnü'l-Esir, II, 248-252; Halebi, III, 92.

- 20- Malik b. Avf en-Nasri (en-Nadri)
- 21- Muaviye b. Ebu Süfyan
- 22- Osman b. Vehb
- 23- Ömer b. Ehtem
- 24- Safvan b. Ümeyye
- 25- Süheyl b. Amr el-Cüheni
- 26- Süheyl b. Amr
- 27- Uyeyne b. Hısn (Bedr)
- 28- Yezid b. Ebu Süfyan¹

3-Ravilik Vasfı ve Adalet:

Sözlükte “taşıyan, nakleden, su taşıyan”² anlamlarına gelen “ravi” kelimesi, terim olarak: Sünnet ve haberleri yani Hz. Peygamber’in söz, fiil, takrirlerini, fiziki ve ahlaki vasıflarını nakleden kimse demektir.³

Klasik hadis usulü eserlerinde de belirtildiği üzere, akıl- baliğ ve kişilik sahibi iyi bir Müslüman olmasının yanında bir hadis ravisinde bulunması gereken en önemli vasıflardan birisi adalet, diğeri de zabt vasfıdır. Bu demektir ki, hadis rivayet eden bir ravi: Dininde sika (sağlam ve güvenilir); hadisinde sıdk (doğruluk) ile ma’ruf, rivayet ettiği şeyi bilen akıl; hadisin anlamını bozacak şeyleri anlayan alim; aldığı hadisleri hızında koruyan ve başkalarına eksiksiz ve kusursuz aktarabilen zabıt kimse olmalıdır. Bir hadis ravisini niteleyen bu vasıflardan birisi ve belki de en önemlisi adalettir. Bir çok İslam alimine göre “**Adalet**”: İnsanı büyük günah işlemekten ve küçük günah üzerinde ısrar etmekten alıkoyan bir meleke⁴ veya ravinin dini ciddiyet ve salabetini, şahsiyet ve kişiliğindeki tutarlılığını ve güvenilirliğini ifade eden ölçüt vasıftır.⁵ Hadiste ravinin adaletini belirleyen özellikler ise şunlardır: Bir Müslüman olarak büyük günahları terk etmek, küçük günahlarda ısrar etmemek, şahsiyet ve kişiliği, insan onurunu zedeleyici bazı mübahlardan dahi sakınmak. Ravide adalet vasfının unsurlarına gelince kısaca onlar: Müslüman olmak, akıl ve baliğ olmak, fısktan ve fık sebeplerinden (masiyetten) uzak kalmak, mürueti yani kişilik ve şahsiyeti aşındıran hatalı ve kusurlu davranışlardan uzak olmak.⁶ Görüldüğü üzere ravinin adaleti denilince onun doğruluğu ve dürüstlüğü yanında dindarlık ve kişiliği de kastedilmektedir. Bütün bu vasıflar ravinin güvenilirliği için yetmemekte, o kimseye kuvvetli bir hafıza da gerekmektedir. Hadis Usulünde buna ravinin zabtı

¹ İbn Sa’d, *et-Tabakatü'l-kübra*, XII, 66-421; Zehebi, *Tarihu'l-İslam ve Vefayati'l-meşahiri ve'l-a'lami'l-meğazi(I)*; *Tarihu'l-İslam*, IV; *Siyer-i A'lami'n-Nübelâ*; İbn Hacer; *Fethü'l-bari*, VIII, 48; Zeynüddin el-İraki, 19; Wensinck, A. J; Concordance, VIII. 1-300.

² Asım Efendi, IV, 990.

³ Koçyiğit, *Hadis İstılahları*, 369, 371; Aydın, Abdullah, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 128.

⁴ Koçyiğit, T. *Hadis İstılahları*, s. 17.

⁵ Yardım, Ali, *Hadis I-II*, I, 67.

⁶ Hatıb el-Bağdadi, *el-Kifaye*, 80-81; İbn Salah, *Ulumu'l-hadis*, 104; Suyuti, *Tedribü'r-ravi*, I, 300-305; Koçyiğit, Talat, *Hadis Usulu*, 44-47; Polat, 45-48.

denilmektedir. Hulasa rivayeti delil sayılabilecek kimsenin adaletli ve zabt sahibi olması şartları hadis ve fıkıh alimlerinca ittifakla sabit bir husustur.¹

4- Ravilik Vasfı Açısından Sahabi

Aslı itibariyle Arapça “s-h-b” harflerinden türeyen, lügatta: beraberlik, hemdemlik, dost ve arkadaş anlamlarına gelen “sahabi” terimi,² hadiscilere göre, tarif olarak genel kabul gören İbn Hacer’in (852/1448) tanımından³ daha zengin, arkadaşlıkta daha çok devamlılık, daha nitelikli ve özel vasıflı anlamlar içerdiğinden,⁴ ravilik vasfı cihetiyle sahabi olmada aslolan, bir mü’min olarak yalnız Resülüllah’ı (s) görmenin veya Ona mülaki olmanın ötesinde Onun çevresinde olmak, Onunla hemhal olmak, Ona ittiba etmek, uzun bir süre Onunla beraber olup sohbet etmek, Ondan ilim almak, sünnetiyle yetişmek ve Onun terbiyesini almak olmalıdır.⁵ Sahabinin ravilik vasfıyla ilgili bu nitelemeler, usulcülerin sahabi tanımına, kelimenin etimolojik seyri ve örfi anlamına daha uygun düşmektedir. Ayrıca bu nitelikleri içeren bir tanım, “sahabe” kelimesinin lügat anlamıyla –ıstılah anlamları arasındaki ilintiye daha mutabık ve daha isabetli olması cihetiyle, kişi sahabi de olsa ravilik vasfı itibariyle daha özel, daha nitelikli, dini daha iyi anlama, anladıklarını yaşama ve aktarmada, sünnet bilinci ve terbiyede diğer sahabilerden daha seçkin olması gerektiğinden, kanaatimce daha uygun ve sağlıklı görülmektedir. Böyle bir ta’rif, hadiscilere göre bir defa Resülüllah’ı (s) görmek ve karşılaşmakla sahabi sayıldığı halde fitratları itibariyle kabalık ve katılıklarından kurtulamamış, olumsuz davranış sahibi, Nebevi terbiyeden ve sünnet bilincinden yoksun olan bedevi kimseleri dışarıda bırakmaktadır. Böyle kimseler sahabi de olsalar, onların olumsuz davranışları, ravilik için vazgeçilmez şart olan adalet ve güvenilirlik vasfının tespitini zorlaştırmaktadır.

Elbette ayet ve hadislerde zikredilen sahabe ile ilgili vasıf ve faziletlerin⁶ ashabin her birisinde olduğunu söylemek mümkün değildir. Hz. Peygamber’in eğitimlerine ve öğretilerine mazhar olmuş herhangi bir sahabinin, hadis uydurması ve uydurduğu hadisi Resülüllah’a (s) isnat etmesi uzak bir ihtimal olmakla beraber, Peygamber zamanında yaşamış, sadece görünüşte Müslüman olan ve inkarını gizleyen münafık kimseler, Resülüllah’ı sadece Mekke’nin fethi sırasında görmenin dışında başka bir lika ve sohbe, Nebevi eğitime mazhar

¹ İbn Salah, 104; Suyuti, I, 300.

² Ragıb el-İsfahani, *Müfredat fi garibi'l-Kur'an*, 275; İbn Manzur, I, 519-520; İbnü'l-Esir, *en-Nihaye fi garibi'l-hadis ve'l eser*; III, 12; Asım Efendi, I, 334.

³ Sahabi; Hz. Peygamber’e mü’min olarak mülaki olan, araya irtidat girmiş olsa bile, Müslüman olarak ölen kimseye denir. İbn Hacer, *el-İsabe*, I, 4,5; *Nüzhetü'n-nazar*, 109. Ayrıca bkz. Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, 70.

⁴ Yıldız, Abdullah, *“Rivayetleri Açısından Bazı Sahabilerin Tartışılabilirliği”*, 4- 13.

⁵ Bağdadi, 51, İbn Salah, 264; İbn Kesir, 133- 134; Sehavi, IV, 77-78; Suyuti, *Tedribü'r-ravi*, II, 211; İbn'l-Esir, *Üsdü'l-ğabe fi ma'rifeti's-sahabe*, I, 12; Ayrıca bkz. Kırbaşoğlu,, M. Hayri, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, 131; Erul, Bünyamin, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, 9; Yıldız, A. 8- 13.

⁶ Yıldız, A. 16- 20, 23- 25.

olmayan, iman ve İslam bilincine erememiş ve daha sonraki dönemlerde, özellikle Hz. Osman'ın şehit edilmesi ve onunla başlayan büyük fitne olaylarında (35-37/656-658) yer alan, etkilenen, tarafgir olan Tüleka ve Müellefe-i kulüpten bazı kimseler, sahabi de olsalar rivayet bilincinde olmayabilirler ve bazı sözleri Hz. Peygamber'e isnat etmiş olabilirler. Ayrıca birer beşer oldukları ve o günlerde nazil olan, Allah'ın kullarına öğütlerini, emir ve yasaklarını, helal ve haramı içeren Kur'an ayetlerinin muhatabı olan sahabilerin hemen her birinin veya bir kaçının bu ayetlerin nüzülüne sebep olduğu gerçeğinden hareketle, diğer insanlar için var olan hata, günah, unutma ve sehvin onlar için de olması muhakkaktır. Onların beşeri tabiatları gereği bir takım hata ve günahlara düşebilecek insanlar oldukları, doğaları gereği adam öldürmek,¹ zina etmek, yalan söylemek, aralarında lanetleşmek, hırsızlık yapmak, iftira etmek vb. günahları işleyecekleri ve bu günahları işleyen kimselerin de ravilik vasfı olan adalet vasıflarını kaybedecekleri kaçınılmazdır. Hadis alimleri, hadislerin sahih ve sakimini, makbul ve merdudünü belirlemek, öncelikle onları rivayet edenlerin hal ve meşreplerini tespit ve tanımakla mümkün olabildiğinden, şeriatın korunması bakımından ravilerin cerh ve ta'dilinin Müslümanlar üzerine farz olduğuna kaidirler. O halde diğer ravilerin ravilik vasıflarını araştırmak gerektiğine göre, hata ve günah sahibi olan bazı sahabileri de ravilik vasıfları cihetinden araştırıp incelemek hatalı olmasa gerekir. Esasen, henüz ilmi bir disiplin olarak tebellür etmemiş ve adı konmamış olsa da ravileri tespit ve hallerini tanınmak için gerekli olan cerh ve ta'dil uygulaması tabiin arasında çok yapılmakla beraber,² ileride örnekleri verileceği üzere bazı sahabiler arasında dahi yapıldığı görülmektedir.³

Nitekim Hanefi Usul alimi Serahsi (483/1090), ravilik vasıflarıyla ilgili olarak şöyle der: "Haram olduğuna inandığı halde diğer yasakları işlemekten kaçınmayan kimsenin, haram olduğunu bildiği halde yalan söylemeyi de önemsemeyeceği açıktır."⁴ Şafii alim Ebü'l-Hüseyin İbnü'l-Kattan da(628/1320), sahabi Vahşi'nin Hz. Hamza'yı şehit ettiğini, Velid b. Ukbe'nin içki içtiğini örnek vererek, adalet konusunda sahabilerin de diğer raviler gibi olduğunu, mutlak surette onların adil olup-olmadıklarının araştırılması gerektiğini ileri sürmektedir. O, adalete aykırı tutum ve davranışta olan kimseye sahabi demenin bir faydası olmayacağını, Hz. Peygamber'in ashabının ancak ancak O'nun yolunda olanlar

¹ Hz. Ali'nin başında bulunduğu ve içinde bir çok sahabinin bulunduğu Müslüman toplulukla, Hz. Muaviye'nin başında bulunduğu ve içinde bir çok sahabinin bulunduğu diğer bir topluluk arasında "Sıffin" denilen yerde şiddetli çarpışmalar olmuş (37/657); sözü edilen bu savaşta ölenlerin sayısı ilgili kaynaklarda çok değişik ve abartılı rakamlar verilmekteyse de daha sağlıklı İslami kaynaklara göre savaş boyunca her iki taraftan ortalama 70000 kişi ölmüştür. Bunların içinde çok sayıda sahabi olduğu söylenmektedir. Bu konuda bkz, Demircan, 124- 134.

² Koçyiğit, Hadis Usulü, 48-49; ayrıca bkz. Müslim, Mukaddime, I, s. 12, 13, 19, 20, 21, 26; Tirmizi, İlel, V, 741, 755, 756.

³ Koçyiğit, *Hadis Usulü*, 48.

⁴ Serahsi, *Usul-ü Serahsi*, I, 345, 346.

olduğunu, dolayısıyla Velid b. Ukbe gibi kimselerin sahabe olamayacağını belirtir.¹ Tabiinden ravi Sellam b. Ebu Muti'nin Eyyüb es Sahtiyaniye dediği gibi: " Sana din ve dindarlığı konusunda güven vermeyen kimse, dinin kendisi ve kaynağı olan hadis üzerinde güven verir mi? "²

Kuşkusuz sahabilerin sünnet bilgisi, rivayet ettikleri hadis sayısı ile orantılı değildir. Doğal olarak yaşama ihtiyacında olan ve İslam toplum hayatında rolleri olan sahabilerin meşguliyet ve görevleri birbirlerinden farklı olduğu gibi, kabiliyet, ilim, anlayış, kavrayış bakımından da aralarında farklılıklar bulunmaktadır.³

Bilindiği üzere meşhur İslam tarihi ve tabakat kitaplarında, isimleri ve hayat tercemeleri tespit edilip verilen sahabe sayısı 10000'i geçmemektedir. Hadis kaynaklarında da rivayet sahibi 1300 civarında veya daha az sayıda sahabe olduğu kaydedilir. Bunlardan 1000 kadarı ikişer, geride kalan 300 sahabiden, muksirun denilen yalnız yedi tanesi 1000 ve üzerinde, dört tanesinin 500 ile 1000 arasında, yirmi yedi kişinin 100'ün üzerinde hadis rivayet ettikleri düşünüldüğünde ancak 38 sahabinin 100'ün üzerinde hadis ezberleyerek kendilerini bu ilme verdikleri anlaşılmaktadır.⁴

Rivayet sahibi bu sahabe arasında da rivayet ettikleri hadislerde lafız-mana ve rivayet-dirayet ilişkisi açısından zahire önem ve öncelik tanıyan, sünneti anlamada lafızcı ve şekilci olan Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Amr, Ebu Hüreyre, Ebu Said el-Hudri ve Ebu Zerr el-Gıfari gibi sahabe ile; hadisi anlamada Hz. Peygamber'in ne dediğinden ziyade ne demek istediğini araştıran, rivayetleri olduğu gibi kabul etmeyerek onların vürud sebeplerini, tarihi arka planlarını değerlendirerek Resülüllah'ın sözlerindeki gayesini esas alan, hadisleri anlamada fıkhi yaklaşımlar sergileyen Hz. Aişe, dört halife Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Abdullah b. Abbas ve Abdullah b. Mesud vb müctehid ve fakih sahabe arasında anlayış ve temayül farkı bulunduğu görülmektedir.⁵ Bu tür farklılıklar içinde olan, Hz. Peygamber'den ve birbirlerinden aldıkları hadisleri neşreden, sonraki nesillere aktaran rivayet sahibi sahabelerin rivayetlerinde, hadislerin muhafazası için birbirlerinin hata ve yanlışlarını, eksik ve yanlış anlamalarını tenkit ettiklerini, birbirlerine ağır tenkit lafızları kullandıkları da vakidir. Münekkit (tenkitçi) sahabe de denilen bu sahabelerin çeşitli vesilelerle yaptıkları tenkitlerinde kullandıkları ifadelerden bazıları şunlardır: "ahta'e" (hata etti),⁶ "evheme (vehme düştü),⁷ "nesiye ve ahtae" (yanıldı ve unuttu),⁸ "vehime"

¹ Sahavi, *Fethü'l-müçis*, IV, 97; Şevkani, *İrşadü'l-fuhul*, 69.

² Müslim, *Mukaddime*, I, 23.

³ Bağdadi, 265-273; Suyuti, II, 218-220.

⁴ Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, 75-76; Aşık, 31.

⁵ Görmez, Mehmet, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, 46- 50; Erul, B. 153-377; Ebu Reyve, 55- 57; Aşık, Nevzat, *Sahabe ve Hadis Rivayeti*, 180-193, 235-250.

⁶ Müslim, *Cenaiz*, 27 (I, 643).

⁷ Ebu Davut, *Nikah*, 46 (II, 619).

⁸ Malik, *Cenaiz*, 37 (I, 234); Müslim, *Cenaiz*, 27 (I, 643).

(vehmetti),¹ “*lem yahfaz*” (iyi ezberlemedi),² “*ya acaben*” (hayret doğrusu!),³ “*kezebe*” (yalan söyledi),⁴ “*kezebte*” (yalan söyledin),⁵ “*yağfirullah*” (Allah bağışlasın),⁶ “*yerhamullah*” (Allah esirgesin)⁷ vb. Bazı önemli hadis kaynaklarında geçen bu ağır tenkit ifadeleri genelde: Hz. Peygamber’in zevcesi ve mü’minlerin annesi, fakih ve bilge sahabe Hz. Aişe’den, Hz. Ömer’e, Hz. Abdullah b. Ömer ve Hz. Ebu Hüreyre’ye;⁸ meşhur müfessir ve muhaddis Hz. İbn Abbas’dan, Hz. Abdullah b. Ömer’e;⁹ Hz. Ubade b. Samit’den, Ebu Muhammed denilen Şamlı bir sahabe (Mes’ud veya Sa’d b. Evs’e);¹⁰ Hz. Yezid b. Hayyan’dan ve tabiin Katade’den Zeyd b. Erkam’a yöneltilmiş ifadelerdir.¹¹ Benzer cerh lafızlarının, en ağır lafızlardan olan “*kezebe*”, “*yekzibü*” ve “*kezzab*” (yalan söyledi, yalan söyler ve çok yalancıdır) lafızlarının tabiin raviler arasında daha çok kullanıldığı görülmektedir.¹²

Her ne kadar Ehl-i Sünnet alimleri, bu ifadelerden en ağırı olan, “*kezebe*” ve “*kezebte*” kelimelerini, -Hz. Peygamber’e yalan isnat etmedikleri ve hadis uydurmadıkları inancıyla- sahabe için “*ahta’e*” (hata etti-yanıldı) anlamında kullanıldığını iddia etseler de,¹³ görüldüğü üzere sahabiler, kendi aralarında olan bir hatadan dolayı birbirlerini tenkit ederken hatanın durumuna ve ravi’nin tavrına göre, fevkalade kızmışlar ve sert ifadeler kullanmışlardır.

Ayrıca hadislerin muhafazası için sahabe tarafından benimsenen ve alınan tedbirler bağlamında büyük sahabilerden Hz. Ömer’in şahitlik yöntemi uygulamasında bazı sahabilere karşı bakışı, rivayet ve bilimsel nitelik bakımlarından onların birbirlerinden farklı olduklarını göstermektedir. Bu kabilden olarak Hz. Ömer, Abdurrahman b. Avf’ı bir meseleden dolayı doğrular ve Ona: “sen bize göre adil ve hoşsun.” diyerek mesele üzerinde sadece Abdurrahman b. Avf’ın haberiyle yetinir. Aynı Ömer, “İsti’zan (izin isteme) olayında, “Sizden biriniz bir kimsenin kapısına (içeri girme izni için) üç defa

¹ Müslim, Misafir, 295 (I,571) ; İbn Hanbel, V, 406.

² Et-Tayalisi, Müsned, 214 (1537).

³ Müslim, Hayz, 59 (I, 260).

⁴ Malik, Salatü'l-leyl, 14 (I, 123), Cumu’a, 16 (I, 109); Ebu Davut, Vitir, 2 (II, 130); İbn Hanbel, II, 486).

⁵ İbn Hanbel, IV, 367.

⁶ Müslim, Hacc, 219 (I, 916); Ebu Davut, Nikah, 46 (II, 619).

⁷ Malik, Cenaiz, 37 (I, 234); Buhari, Cenaiz, 33 (I, 80-81); Müslim, Cenaiz, 23 (I, 642).

⁸ Buhari, Cenaiz, 33 (I, 80-81); Müslim, Cenaiz, 25, 26, 27 (I, 642-643); Hayz, 59 (I, 260); Misafir, 295 (I,571); et-Tayalisi, Müsned, 214 (1537); İbn Hanbel, II, 289; VI, 246; Ayrıca bkz. *el-İcabe li iradi ma’stedrekethü Aişe ala’s-sahabe*, (trc. Erul, Bünyamin, Hz. Aişe’nin Sahabeye Yöneltiltiği Eleştiriler), 75, 76, 78, 147- 148.

⁹ Ebu Davut, Nikah, 46 (II,619).

¹⁰ Ebu Davut, Salat (vitir), 337 (II, 130).

¹¹ Müslim, Mukaddime, I, 21; İbn Hanbel, IV, 367.

¹² Bkz. Müslim, Mukaddime, 7, 12, 13, 19, 20- 27; Tirmizi, İlel, V, 741, 755, 756.

¹³ Ebu Davut, Salat (vitir), 337 (II,130, dipnot, 2,3); İbn Hacer, *Fethü'l-Bari*, I, 201; II, 154; Ayni, VI,444- 445, 452.

vurduğunda izin verilmez ise geri dönsün..."¹ hadisini rivayet eden Ebu Musa el-Eş'ari'ye: "Bu sözünde sana şahitlik yapacak birini getir! Yoksa senin sırt ve karnından canını yakarım." sözlü uyarısını yapar.²

Hz. Peygamber'den sonra raşit halifelerden Hz. Ebu Bekr ve Hz. Ömer, her ikisi de hadislerin öğrenim ve korunması için etkin ve isabetli metodlar izlemişler. Hadis rivayetini ciddi görmüşler ve bu konuda ihtiyatlı davranmışlar. Bir hadisi ilk rivayet eden sahabiden şahit istemişler.³ Daha sonra halife olan Hz. Osman ile Hz. Ali aynı hassasiyette olmalarına ve hadis rivayetiyle ilgilenmelerine rağmen, hadislerin nakli konusundaki tedbir metodlarında değişiklik görülmektedir: Bunlardan Hz. Osman, sahabeden sadece ilk iki halife zamanındaki hadislerin nakledilmesini istemiş; Hz Ali ise, ravilerden daha çok ma'lum ve meşhur hadisleri nakletmelerini istemiş; hadisin ravisine yemin teklif etmiş;⁴ fakat "istihlaf" denilen bu metodu herkese uygulamamıştır.⁵ Bazı rivayetlerde özellikle Hz. Ali'den sonra ilimde, rivayette bid'atın çoğaldığına dair haberler bulunmaktadır.⁶ İstisnasız sahabilerin hepsi adil ise, neden sahabiler birbirlerine yukarıda bazılarını verdiğimiz ağır tenkit ifadelerini kullanıyorlar? Neden Hulefa-i raşidin, rivayet eden sahabilerden rivayetleri üzerine şahit isteyip onlara yemin teklif ediyorlar? Kanaatimce bu uygulamalar, bazı sahabiler için ihtiyattan öte, ciddi bir endişenin yansıması olsa gerek.

Aşağıda belirtileceği üzere özellikle büyük-sahabe neslinin sonlarına doğru bazı muhaddis sahabilerin, belirli bir zamandan sonra hadise karşı ilginin azaldığını ifade etmesi de calib-i dikkattir. Tavus b. Keysan'dan rivayet edilen bir haberde şöyle anlatılır: "Tabiinden güvenilir ravi Büşeyr b. Ka'b İbn Abbas'ın yanına gelerek hadis rivayet etmeye başlar. Bunun üzerine İbn Abbas Büşyr'e iki def'a, söylediği hadisi tekrar etmesini ister. O da hemen tekrar eder. O zaman İbn Abbas: "Ben bu hadisi bilmiyorum." der. Bunu üzerine Büşeyr, İbn Abbas'a: "Tüm hadislerimi tanıdın da bunu mu bilmiyorsun?" diye sitemle sorar. O zaman İbn Abbas şöyle cevap verir: "Biz Resülüllah(s) hakkında yalan söylenmediği zamanda hadis rivayet ederdik. Ne zaman ki insanlar zor olana değil kolay olana yöneldi; işte o zaman onlardan hadis almayı terk ettik." Yine Büşeyr b. Ka'b'ın sık sık "Resülüllah (s) buyurdu ki... şeklinde hadis rivayet etmesine kulak vermeyen İbn Abbas, kendisine Büşeyr'in: "Ben sana Allah Resülü'nün sözlerini aktarıyorum, sen beni dinlemiyorsun!" şeklindeki sitemine, İbn Abbas şöyle cevap verir: "Bir

¹ Buhari, İsti'zan, 13 (VII, 130); Müslim, Adap, 33, 34, 35- 37 (II, 1694- 1696); Ebu Davut, Edep, 137 (V7370-371); Tirmizi, isti'zan, 3 (V, 53); İbn Mace, Edep, 17, (II, 1221); Darimi, İsti'zan, 1, (I, 670); İbn Hanbel, III, 6, 19, 221; IV, 393, 397, 400.

² Müslim, Adap, 33, 34 (II, 1694); Zehebi, *Siyer-i A'lamî'n-Nübelâ*, I, 48, 58.

³ Bağdadi, 26; Hakim, Ma'rifet-ü ulumü'l-hadis, mukaddime.

⁴ Bağdadi, 170.

⁵ Müslim, Hayz, 17, 18, 19 (I, 248); Ebu Davud, Tahare, 83 (I, 142- 143); İbn Hacer, *Tehzibü't-Tehzib*, I, 267- 268; Aşık, N, 178-180.

⁶ Müslim, Mukaddime, 14.

zamanlar “Allah Resülü şöyle buyurdu .” diyen kimseyi duyunca gözlerimiz yaşarırdı; pür dikkat onu dinlerdik. Zaman geldi, halk zoru değil kolay olanı seçti; biz de onlardan yalnız bildiklerimizi alıp kabul ettik.”¹

Bazı Hadis Usulü kitaplarında ve İbn Sirin’in (110/128) sözlerinde belirtildiği üzere, Hicri ilk iki asırda hadis ve haberlerde geçen “ilim” kelimesinin “hadis” anlamında kullanılmış olduğunu kabul ettiğimizde,² Said b. Vehb’in, fakih ve muhaddis sahabi Abdullah b.Mes’ud’dan işittiği şu haber de ilim ve rivayet keyfiyeti açısından sahabilerin farklılığına işaret etmektedir:

“İnsanlar, Muhammed’in ashabından ve onların büyüklerinden kendilerine gelen ilme (hadise) tutunarak salih (iyi ve itaatli) olarak kalacaklar; onların yani ashabın küçüklerinden onlara ilim (hadis) geldiğinde onlar helak olmuşlardır (olacaklardır)”³

Bu haberin yorumuyla ilgili olarak Abdullah b. Mübarek (181/797), metindeki “onların küçükleri” ifadesini, “bid’at ehli” olarak yorumlamaktadır.⁴ İbn Mübarek’in haberdeki “onların küçükleri” ibaresini “ehl-i bid’at” şeklinde yorumu bize, genelde sahabilerin küçüklerinin (sığarü’s-sahabenin) yaşadığı zamanla, büyük fitneden sonra (36- 40/656- 660) siyasi fırka ve mezheplerin, bid’atların başladığı zamanın birbirine rastladığını hatırlatmaktadır. İbrahim en-Nehai’nin (96/714): “Muhtar es-Sakafi (69/688) zamanında isnat sorulurdu; çünkü o günlerde Hz. Ali üzerine çok yalan uyduruluyordu.” şeklindeki ifadesi ile Muhammed b. Sirin’in (110/128): “Fitne’den (Hz. Osman’ın şehit edilmesiyle ortaya çıkan Hz. Ali ve Muaviye, Hz. Abdullah b. Zübeyr ve Yezid arasındaki savaşlar: Siffin ve Cemel olaylarından önce aramızda isnat sorulmazdı. Ne zaman ki fitne çıktı, isnat sorulmaya başlandı.”⁵ sözleri de bize, hadislerin senetleri üzerinde kuşku ve tereddüdün büyük fitne olaylarıyla (H. 36- 40) başladığını göstermektedir. Söz konusu bu tarihlerde büyük fitne ile şehit edilen Hz. Osman’ın kanını talep adına vuku bulan Cemel ve Siffin savaşlarında büyük sahabilerin bazıları hayatta idiler. Esasen Nebi (s) tarafından en güzel şekilde eğitilmiş ve Nebevi siyasetten faydalanmış olan ashab-ı kiram fitneden geri duruyorlardı. Büyük fitne vuku bulduğunda ashabın sayısı 10000 (on bin) civarında olup bunlardan ancak 100’den daha az kişi olaylara karışmıştı.⁶ Ama ne yazık ki bu seçkin insanlardan bazıları, hatta birkaç meşhur sahabi de bu olaylarda bulunmuş; birbirlerini ağır ifadelerle suçlayarak⁷ Hz. Aişe, Hz. Ali ve Hz. Muaviye tarafından düzenlenen, içinde birçok sahabinin de bulunduğu ortalama 70000 Müslümanın hayatını kaybettiği; taraflar içinde: Hz.

¹ Müslim, Mukaddime,7 (I, 15); Tirmizi, İlel, V, 740.

² Müslim, Mukaddime, 14; Tirmizi, İlel, V, 740; Yardım, A, I, 97(dipnot, 1).

³ Abdurrezzak,, *el-Musannef*, XI, 252 (20446), 257 (20483).

⁴ Abdurrezzak, *el-Musannef*, XI, 252 (20446. hadis dipnot, 1).

⁵ Müslim, Mukaddime, 15; Tirmizi, İlel, V, 740- 741; bkz. Polat, Salahattin, *Hadis Araştırmaları*, 22.

⁶ İbn Kesir, *el-Baisü’-hasis*, 172.

⁷ Demircan, 129.-130.

Talha b. Ubeydullah, Ammar b. Yasir, Zübeyr b. Avvam, Abdullah b. Abbas, Ubeydullah b. Ömer, Abdullah b. Amr b. As gibi sahabiler de rol almışlardır.¹ Sözü edilen ve edilmeyen bir çok sahabenin rol ve yer aldığı böylesi olaylar, onların da raviliğin vasfıyla ilgili olarak kişisel saygınlık ve olgunluklarının za'fa uğradığını, bunun sonucu siyasi amaç uğruna sapmalar yaşadıklarını, böylece de bir ravi için olmazsa olmaz şartlardan olan güvenilirlik vasfının tespitinin zorlaştığı görülmektedir.

Bu durumda Ehl-i Sünnet ulemasının üzerinde icma ettiği söz konusu adalet, sahabenin tümü için değil, çoğunluğu için geçerli olmalıdır. Onların adaletine delil teşkil eden şey, Allah ve Resülü'nün onlar hakkında övgüsünü içeren naslardır.² Fakat naslardaki bu övgü sahabeyi özel olarak değil, genel ve kurumsal olarak ele almaktadır. Yüce Allah'ın değişmez sünnetine (sünnetullah'a) tabi kimseler olarak elbette onlar da hem karakter, hem kabiliyet hem de ilim, anlayış, adalet vb. donanımlar itibarıyla farklı kimselerdir. Yaratılışlarındaki bu farklılık onların amel ve icraatlarına da yansımaktadır. Bu bakımdan Allah'a ve Resülüne iman edenlerin hepsi aynı derecede değildir. Yüce Allah'ın Nebileri arasında birbirlerine üstünlük farkı olduğu gibi, sahabiler arasında da iman ve din açısından farklılıklar vardır. Bu zaviyeden, rivayetlerinin araştırılmasında onları diğer ravilerle eşit gören birtakım İslam alimleri, Allah'ın bir kimseden razı olmasının kişinin o andaki bir faaliyetinden dolayı olduğu; gelecekte yapacaklarından dolayı olmadığı kanaatindedirler. Yüce Allah'ın ve Resülullah'ın (s) birtakım ayet ve hadislerde onların iman değerleri ve faziletlerinden övgüsünün bir kısmı mevzi ve özel olup, kişi ya da kişilerin o andaki faaliyet ve fonksiyonlarıyla ilgilidir; bir kısmı da, bir nesil olarak sahabeyi öne çıkarması, o zamanlardaki faaliyetlerine ve fonksiyonlarına istinadendir.³

Bu anlayışın aksine bir çok Ehl-i Sünnet alimi ise, sahabeyi öven ayet ve hadislere dayalı olarak günah işlemenin hiçbir sahabiyi sahabilikten çıkarmayacağını ve tüm sahabilerin adil olduğunu, onlara adaletsizlik isnat etmenin hakaret ve büyük günah olduğu ve hatta ne olursa olsun aralarındaki ihtilafları gidermede, problemleri çözmede onların her birisinin bir müctehit olduğunu, icihatlarında hata etseler bile bir sevap kazandıklarını iddia etmekte ve onları hadis rivayeti yönünden cerh ve ta'dile tabi tutmaya gerek görmemektedirler.⁴ Ancak şunu bilmelidir ki, sahabe olsun ya da olmasın, Allah'ın emirleri ve yasaklarının istisnasız her mü'min ve her Müslüman için olduğunu

¹ Hz. Ali, Sıffin savaşı öncesinde kendi taraftarları ve askerlerine hitaben, "Küfrün önderlerine karşı savaşın; çünkü onlar, yeminleri olmayan adamlardır. Umulur ki küfre son verirler." (Tevbe, 9/12) ayetini okuyarak ateşli bir konuşma yapmıştı. Bkz. Demircan, 113- 130

² Yıldız, A. s. 15- 20.

³ İbn Abdilber, I, 2, 3.

⁴ Bağdadi, 48-49; İbn Salah, *Ulumu'l-Hadis*, 294- 295; İbn Kesir, *el-Baisü'l-hasis*, 135; Suyuti, *Tedribü'r-ravi*, II, 214; Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, 82; Aşık, Nevzat, *Sahabe ve Hadis Rivayetleri*, 292-293.

düşünürsek haksız yere cana kıymak, zina etmek, içki içmek, yalan söylemek, iftira etmek, diğer raviler için olduğu gibi sahabeler için de büyük günahlardandır. Bu durumda bu tür günahlar, sahabi kimseyi sahabilikten çıkarmasa da onun adalet vasfını yok ederek ravilik vasfını iskat etmez mi? Halbu ki İslam alimleri, İman ve İslam'daki önceliği, Hz Peygamber ile birlikte verdiği Tevhit mücadelesi, imandaki samimiyeti ve sadakati, İslam toplumunda İslam adına gösterdiği performansları yönlerinden ashab arasında derece farkı olduğunu ileri sürmektedirler. Bunlardan 11. derece Mekke'nin fethi günü Müslüman olanlar, 12. derece de Mekke'nin fethi günü ve Veda Haccında Resülüllah'ı (s) gören ve sahabi sayılan çocuklardır.¹ Doğrusu Mekke'nin fethi sırasında bir şekilde, belki de kılıç korkusuyla Müslüman olan ve Hz. Peygamberi sadece veda haccında gören, Ondan hiç hadis rivayet etmeyen sahabi ile, tüm ömrünü Onun yanında geçirmiş, Nebvi terbiye almış ve sünnet bilincine ermiş, hayatını Onunla paylaşmış, Onunla birlikte Tevhit mücadelesi vermiş, bu uğurda şehit ya da gazi olmuş sahabeler arasındaki farkı görmemek bilimsel gerçekliğe ve nesnelliğe uygun değildir.² Nitekim Yüce Allah sahabe arasındaki bu farklılığı şöyle ifade etmektedir:

*"Ne oluyor size ki, Allah yolunda harcamıyorsunuz? Halbuki göklerin ve yerin mirası Allah'ındır. Elbette içinizden fetihden önce harcayan ve savaşanlar, daha sonra infak edip savaşanlarla bir değildir. Onların derecesi sonradan infak eden ve savaşanlardan daha büyüktür. Bununla beraber Allah hepsine de en güzel olanı vaat etmiştir. Allah'ın yaptıklarımızdan haberi vardır."*³

Buna göre Mekke'nin fethinden önce, infak eden ve savaşanlar, fetihden sonra infak eden ve savaşanlardan daha faziletli olmaktadır. Gerek İslam alimlerinin sahabeleri derecelendirmesi ve gerekse ayette belirtilen fetih öncesi ve sonrası sahabe farklılığında belirtildiği üzere, mü'min olarak kısa süre de olsa Resülüllah'ı (s) görme ve Onunla beraber olmaları sebebiyle sahabi olmakla beraber bütün sahabeler aynı derecede değildirler; iman, sadakat ve performansları bakımından birbirlerinden farklıdır. İbn Abdi'l-berrin de (463/1071) belirttiği üzere, ayet ve hadislerde ashabın fazileti ile ilgili vasıf ve niteliklerin ashabın her bir ferdinde olduğunu söylemek mümkün değildir. Yüce Allah'ın Nebileri arasında birbirleri arasında üstünlük olduğu gibi, Müslümanlar arasında da iman ve din açısından farklılıklar bulunmaktadır.⁴

Kelam ve Usul alimlerinin, iman ve amel arasındaki öncelik ilişkisini, amellerin hüküm ve önceliğini değerlendirmede önemseyişi bilinmektedir. Şayet dini naslardaki mukarenet ve dizilişi dikkate aldığımızda, ayeti kerimede sahabeler arasındaki derece farkının ve üstünlüklerinin, İslam'a girmedeki öncelikleriyle; onlardan sonra derece almanın ve Allah'ın razı olduğu cennetlik kimselerden

¹ Hakim en-Neysaburi, *Ma'rifet-ü ulumu'l-hadis*, 22- 24; Suyuti, II, 221-234, Koçyiğit, *Hadis Usulü*, 35-36.

² Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, 71-72.

³ Hadid, 57/10

⁴ İbn Abdilber, I, 2.

olmanın veya bu ikramlara mazhar olmuş sahabe ve tabii olmanın da, Allah'ın emir ve yasakları doğrultusunda güzelliğe tabi olmakla koşullandırıldığını görmekteyiz. İlgili ayette Yüce Allah: “(İslam Dini'ne girme konusunda) öne geçen İlk Muhacirler ve Ensar ile onlara güzellikle tabi olanlar var ya, işte onlardan Allah razı olmuştur, onlar da Allah'tan razı olmuştur...”¹

Bu durumda Resülüllah (s) ile her halükarda hemhal olanlar, Ona ittiba edenler ile sadece Onun sohbetinde bulunanların, O'nu görenlerin, O'na mülaki olan ve O'nu uzaktan gören sahabilerin dereceleri aynı değildir.² Nitekim ümmeti içinde en hayırlı olanlar Resülüllah'a iman eden çağdaş arkadaşları,³ onların da en hayırlıları ise “ *Kişinin himmeti-gayreti, kıymetidir.*” ilkesine uygun olarak Onunla hemhal olan, Onun yararı olan hidayet önderleri olarak tavsiye ettiği sahabileridir.⁴

Büyük İslam alimi Serahsi de (483/1090), ravileri ve delil olma yönünden haberlerini değerlendirirken ma'lum ve meçhül raviler olarak sınıflandırır. İlk dört halife ve Abadileyi (Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Abbas ve Abdullah b. Amr), Zeyd b. Sabit, Muaz b. Cebel, Ebu Musa el-Eş'ari ve Hz. Aişe'yi fıkıh ve ictihatlarıyla ma'ruf sahabilerden sayar. Buna karşın Muksirun'dan⁵ olan Ebu Hureyre, Enes b. Malik ve bu ikisi dışında Hz. Peyamber ile uzun süre sohbeti olanları, rivayetleriyle ma'ruf ve fakat fıkıhları az olanları meçhül sahabiler olarak tanımlamaktadır. Serahsi, aynı şekilde Vabise b. Ma'bed, Seleme b. Muhabbık, Ma'kil b. Sinan el_Eşca'i gibi sahabileri de meçhul raviler grubunda saymaktadır.⁶

Konuya insan karakter ve psikolojisi açısından baktığımızda bir kişi hakkında adil veya doğru hükmünü vermek o kişinin asla yalan söylemeyeceği, hile yapmayacağı anlamına gelmediği gibi, aksine bir zaman fasık ve yalancı olan bir kimsenin hep yalancı olacağı ve hiç doğru söylemeyeceği anlamına gelmez.

Nitekim Resülüllah (s) sahabenin gelecekteki istikametleri ve ilişkileri hakkındaki endişelerini Veda Haccında irad ettiği hutbesinde açıkça ifade etmektedirler: “Benden sonra birbirlerinizin boynunu vuran kafirlere (kafirlerin haline) geri dönmeyin!...”⁷ Ashabını ve ümmetini çok seven, onlar üzerine haris

¹ Tevbe, 10/100; Ayni, I, Mukaddime, 14.

² İbn Abdi'l-berr, I, 2,3; Ayrıca bkz. Yıldız , 23-24.

³ Buhari, şehadet, 9 (III, 151), Fedail-i asahabi'n-Nebiyi, 1 (IV, 189); Rikak, 7 (VII, 173); Eyman, 10 (VII, 224, 233); Müslim, Fedailü's-sahabe, 210-216 (II, 1962-1965); Ebu Davud, sünnet, 10 (V,44).

⁴ Müslim, fedailü's-sahabe, 207 (II, 1961); İbn Mace, Mukaddime, 6 (I,16); Beyhaki, *el-Medhal*, 163; Acluni, *Keşfü'l-hafa*, I, 147.

⁵ **el-Muksirun**: Resülüllah'dan (s) bin ve daha fazla hadis rivayeti olan yedi sahabe. Onlar: Ebu Hureyre, Abdullah b. Ömer, Enes b. Malik, Hz. Aişe b. Ebi Bekr, Abdullah b. Abbas, Cabir b. Abdullah, Ebu Said el-Hudri'dir. Bkz. İbn Salah, s. 296; Koçyiğit, *Hasis İstılahları*, s. 285.

⁶ Serahsi, *Usul-u Serahsi*, I, 338,339-342.

⁷ Buhari, İlim, 43 (I,38); Adahi, 5 (VI, 236-237); Fiten, 8 (VII, 91); Müslim, İman, 118-120 (I, 81-82); Kasame, 29 (II,1305-1306); Tirmizi, Fiten (28 (IV, 486); Ebu Davud, Sünne, 16 (V, 63); Darimi, Menasik, 76 (465); İbn Hanbel, II, 85, 87, 104; V, 37, 39, 44, 45, 49, 68.

(çok düşkün) olan Rahmet Peygamberi,¹ onların gelecekteki ruh hali ve birbirlerine karşı davranışlarından endişesini bir başka hadislerinde şöyle anlatır: "Ashabımdan bazı kimseler o hale gelecekler ki, onları görüp tanıdığımda benden kaçacaklar, yanımdan uzaklaşacaklar. Onlar için ben. "Ey Rabbim! Onlar benim ashabcıklarım (çok sevdiğim arkadaşlarım)." dediğimde bana şöyle denilecek: "Onların senden sonra neler yaptıklarını bilmezsin."² Hz. Esmâ'dan gelen bir başka rivayette ifade şöyledir : "Allah'a yemin olsun ki onlar, senden sonra çok geçmeden ökçeleri üzerine gerisin geriye dönüverdiler."³ Bizzat Allah'ın sevgili Elçisi, ashabı içinde kendi varlığının bir güvence olduğunu belirtir ve adeta vefatından sonra ashabının iman ve istikamette aynı kaliteyi koruyamayacağına, fitnelere maruz kalacağına şöyle işaret eder: "Yıldızlar gökyüzünün güven kaynağıdır; onlar yok olduğu zaman gökyüzüne vaad olunan şeyler yani tehlikeler gelip çatar. Ben de ashabım için güven kaynağıyım; ben gittiğim (vefat ettiğim) zaman da ashabıma vadolunan şeyler (tehlikeler) gelip çatar..."⁴

Resülüllah'ın (s) kendinden sonra ashabının durumuyla ilgili endişelerini dile getiren bu anlamdaki hadisler, daha sonraki tarihi süreçte, 35/656 yıllarında üçüncü halife Hz. Osman'ın şehadetiyle başlayan ve sonra Hz. Osman'ın katillerini ve asileri cezalandırma niyetiyle⁵ Hz. Aişe ve Hz. Ali arasında vuku bulan savaşla (cemel savaşıyla), Hz. Ali ile Muaviye arasında meydana gelen savaşla (siffin savaşıyla) devam etmiştir. Müslümanlar arasında vuku bulan bu olaylarda bazı sahabiler ölmüş; Müslümanlar arasında husumet ve şiddetli kırgınlığa sebep olan bu olaylardan sonra, Müslümanlar içinde Hariciler ve Şia diye birbirlerini suçlayan, tekfir eden iki büyük siyasi fırka orataya çıkmıştır. Bu durum, iki taraf arasında meydana gelen kırgınlıklar, lanetleşmeler, ihanetle suçlama ve iftiralar, restleşmeler ve korkunç siyasi çatışmalarla doğrulanmaktadır.⁶ Tarihi süreç içinde ortaya çıkan bu iki fırka (Hariciler ve Şia), Müslümanlar içerisinde kendi düşünce

¹ Tevbe, 9/128.

² Buhari, Tefsirü'l-Kur'an, 5/14 (V, 191-192); 21/2 (V, 240); Rikak, 45 (VII, 195), 53 (VII, 206-208); Fiten, 1 (VII, 87); Müslim, Tahare, 37 (I-217); salat, 53 (I, 300); Fedail, 29, 32, 40 (II, 1794-1800); İbn Hanbel, V, 48, 50.

³ Buhari, Rikak, 53 (VII, 209); Fiten, (VIII, 86).

⁴ Müslim, Fedailü's-sahabe, 207 (II,1961).

⁵ Demircan, A, *Ali-Muaviye Kavgası*, 77-85.

⁶ Bu konuda bkz. Abdurrezzak, VI, 315- 316 (10987); Beyhaki, es-Sünenü'l-Kübra, VII, 417; Ebu Reye, 86-88; Demircan, *Ali-Muaviye Kavgası*, 110-135. Hz. Ali Siffi savaşı öncesinde kendi taraftarları ve askerlerine hitaben, "Küfrün önderlerine karşı savaşın; çünkü onlar, yeminleri olmayan adamlardır. Umulur ki küfre son verirler." (Tevbe, 9/12) ayetini okuyarak ateşli bir konuşma yapmıştı. Bkz. Demircan, 113- 130. Hz. Ali'nin başında bulunduğu ve içinde bir çok sahabinin bulunduğu Müslüman toplulukla, Hz. Muaviye'nin başında bulunduğu ve içinde bir çok sahabinin bulunduğu diğer bir topluluk arasında "Siffin" denilen yerde şiddetli çarpışmalar olmuş (37/657); sözü edilen bu savaşta ölenlerin sayısı ilgili kaynaklarda çok değişik ve abartılı rakamlar verilmekteyse de daha sağlıklı İslami kaynaklara göre savaş boyunca her iki taraftan ortalama 70000 kişi ölmüştür. Bunların içinde çok sayıda sahabi olduğu söylenmektedir. Bu konuda bkz, Demircan, 124- 134.

ve inanışlarına destek bulmak ve taraftar toplamak için, İslam'a uysun veya uymasın ayet ve hadisleri kendi görüşleri ve inanışlarına uygun yorumlamışlar; neticede bunlara dayalı, bu fırkaları savunan veya yeren, hallerini yorumlayan Mu'tezile gibi tikadi fırka ve mezhepler ortaya çıkmış.¹ Meşhur sahabilerin de aktif rol aldığı ve hatta başını çektiği bu süreçte cereyan eden ve ümmetin canını yakan, Müslümanların kanayan yarası olan bütün bu olumsuz olaylar ve gelişmeler, birtakım Müslümanlarda, Resülüllah'dan (s) sonra ahabın aynı sadakat ve samimiyette kalmadıklarını, öğretildikleri ve eğitildikleri Nebvi siyaset çizgisini devam ettiremediklerini, birer hidayet yıldızı ve ümmet içinde güven kaynağı olma özelliklerini kaybettikleri kanaatini uyandırmaktadır.

5-Hadis Ravileri Olarak Tuleka Sahabilerin Durumu

Bazı İslam Tarihi ve Hadis Usulü kitaplarında belirtildiği üzere Hz. Peygamber, ahabın arasında iken ve sahabe döneminin başlangıcında Müslümanlar birbirlerine yalan isnat etmekten çok uzak idiler. Henüz Hz. Peygamber'in tüm hadisleri bir kitap içerisinde toplanmış ve kontrol altına alınmış değildi. Ancak "fitnetü'l-kübra" (büyük fitne) olaylarıyla (35/656) başlayan ve Hz. Ali'den sonra artan hadis vaz'ı, İslamiyet için ciddi bir tehlike arz etmeye başladığı zaman, hadiscilerin bu tehlikeye karşı bütün güçleriyle harekete geçtikleri, sahih hadisleri uydurma hadislerden ayırt edebilmek amacıyla hadisler üzerine büyük bir titizlikle eğildikleri görülmektedir.² Sürdürülen bu faaliyetler neticesinde hadisler, sadece Hz. Peygamber'den iştilip ağızdan ağıza, nesilden nesile aktarılan sözler olarak kalmamış; nakletmenin yanında hadislerin isnadı, ravilerinin güvenilir olup-olmadıkları, senedinin sıhhat derecesi, metninin Rasülullah'a (s) aidiyeti ve uygunluğu, kısaca hadis bilginleri tarafından uydurma olan hadisleri tespit edebilmek için ortaya konulan kriter ve kaideleriyle bu ilim (hadis ilmi) ortaya çıkmıştır. Bu anlayış ve konjoktür içerisinde hadis rivayetinde isnadın (bir hadisi nesilden nesile nakleden ravi zincirinin) tatbik safhasına girildiği de aşikardır.

Hicri sekizinci yılda (630) Mekke fethedildiğinde, halk İslam'a girdi. Ancak Kureys'in ileri gelenleri başta olmak üzere insanların bir kısmı yürekten ve samimi iman etmemişti. Onlardan bir kısmı canını ve malını kaybetme korkusundan, bir kısmı, o günlerde kuvvetli durumda Müslümanların müşrikler ve Yahudilerle yaptığı savaş ganimetlerinden yararlanmak ve daha başka sebeplere dayalı olarak Müslüman olmuşlar, serbest bırakılmışlardı. Böylece Müslüman toplumun içine gerçekten iman etmemiş veya iman etme konusunda mütereddit, Resülüllah (s) tarafından serbest bırakılan kimseler olan "Tuleka" da girmiş, hatta fetihden hemen sonra vuku bulan Huneyn savaşına Müslümanlarla birlikte katılmışlardı. Henüz İslam'a girmiş ve orduya katılmış olan bu kimseler, Huneyn günü savaştan

¹ Müslim, Mukaddime, I, 13-14; Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, 82.

² Müslim, Mukaddime, 13-15; Tirmizi, *ilel*, V, 740; Koçyiğit, *Hadiscilerle-Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, 101- 105; *Hadis Tarihi*, 106- 107; bkz. Polat, *Salahattin, Hadis Araştırmaları*, 16- 24; 112.

kaçan, İslam ordusuna zor anlar yaşatan ve Resülüllahı yalnız bırakan kimselerdi.¹ Onlardan bazıları, Huneyn'de Hevazinlilerin ilk saldırısında İslam ordusunun bir anlık bozgunu sırasında Resülüllah'ın (s) aleyhine ve Müslümanların moralini bozucu, içlerindeki şiddetli kını yansıtan sözler sarfetmişlerdi. İşte böyle kritik ve zor bir anda bu tür sözleri sarfedenlerin, "Tulaka" 'dan saydığımız bazı kişiler olduğunu görmekteyiz. O gün Tuleka'dan Ebu Süfyan, çantasından fal oklarını çıkarmış, Havazinlilerin Müslümanları yeneceğini düşünerek şöyle demişti: "Artık onların yani Müslümanların bozgunu denize varıncaya kadar sürer, sona ermez."² Yine o günlerde Ebu Süfyan, Hevazinlilerin Müslümanları yeneceği üzerine yemin etmiş; Yanında bulunan müşrik Safvan b. Ümeyye ona: Sus, ağzına taş toprak dolsun!" diyerek onu susturmuştur. Kureyşli Safvan b. Ümeyye'nin ana bir kardeşi olan Tuleka'dan Kelede b. Hanbel, Resülüllah'ın kendisine tanıdığı müddet süresi içerisinde daha o sıra müşrik olan Ümeyye b. Safvan'ın yanında Müslümanların bozguna uğramasına sevinerek şöyle demişti: " Artık bugün sihir bozulmuştur! Vallahi! Onlar bir daha düzelmezler" demiş yine Safvan ona: "Sen sus, Allah senin ağzını dağtınsın!" diyerek onu susturmuştur. Huneyn bozgunu sırasında Tuleka'dan Şeybe b. Osman b. Ebi Talha: "Bu gün benim için intikam günüdür." diyerek Resülüllah'ı (s) öldürmeyi düşünmüş ve böylece Uhut savaşında öldürülen babasının intikamını almak istediğini belirtmişti.³ Hatta yeryüzünün Müslümanlara dar olduğu o zor ve kritik günde Huneyn'den kaçanlar ki bunlar, - Mekke'nin fethinden hemen sonra İslam ordusuna katılan bu kimseler, aralarında seksen müşrikin de bulunduğu Tuleka'dan kimselerdir- "Artık Araplar, atalarının dinine dönebilirler." diyorlardı.⁴

Adalet ve takva açısından güzel bir örnek oluşturan ilk dört halife dönemi içerisinde tartışılan en önemli konulardan biri ve hatta en önemlisi, imametinin ikinci yarısında, Mekke'nin fethi sırasında kılıç zoruyla Müslüman olan Ümeyye oğullarından bazı kişilere ve özellikle Tuleka'dan bazılarına Hz. Osman'ın ölçsüz bir müsamaha ile yetkiler vermesi, bu kişilerin de yetkilerini kötüye kullanmalarıdır. Bu bağlamda, fetihden sadece yirmi yıl kadar sonra Kureyş'in ileri gelen adamlarının ve özellikle de Tuleka'nın servete gark olduklarını, görünüşlerinde (giyim, kuşam, bayındırlık, maişet vb. alanlarda) lükse daldıklarını, siyasi davranış ve değerlerde bir değişim yaşandığını göz ardı etmemek gerekir. Hz. Osman'ın yumuşak karakterde olması, atamalarda Emeviler'den yakınlarını tercih etmesi, büyük ve saygın sahabileri eyalet ve vilayetlerdeki görevlerinden azledip yerine toy olan Emevi gençleri tayin ve tespit etmesi durumu daha da karmaşık hale getirmiştir.⁵ Çünkü bu gençlerin çoğu, İslamAa ilk girenlerden ve

¹ Halebi, III, 63-65,67.

² İbn Hişam, IV, 86.

³ İbn Hişam, IV, 86-87; Taberi, *Tarih*, II, 168.

⁴ Halebi, III, 70.

⁵ Koçyiğit, *Hadisçilerle- Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, 24- 25.

oluşmuş olan İslam toplumunun çilesini çekenlerden değildi. Yaşayan ilk Müslümanların bilincine yerleşmiş olan Kur'an'a dayalı İslami model idare ve atmosferi henüz özümsememişlerdi. Dünyalarına, servetlerine, lüks ve nimetlere dalan, iktidar ve kuvvetliden taraf olmayı yeğleyen bu kimseler, o günkü konjoktürde "dini anlayışı" temsil eder olmuşlar; protesto seslerini yükseltmişler ve eylemlerinin Allah adına olduğu inancıyla da kimsenin kınamasından korkmamışlardır. Tüleka'dan olup Muaviye ile birlikte hareket eden ve Tevhit akidesini kalplerine yerleştirme konusunda iyice eğitilmemiş ve sünneti içselleştirememiş olan, bununla birlikte yönetim hırsı, güç ve mevki sahibi olma fırsatçılığı ile davranan bir grup, ümmet yaşamının siyasi iktidarını ellerine geçirince toplumda ciddi sorunlar ve tartışmalar başlamış; böylece ümmet arasında emanetin ehil olan kimselere teslimi ilkesi zedelenmiş; kamusal alanda meşveret terkedilmiş; ümmetin içindeki takva ve tefekkür sahibi önder bazı kimseler de baskı altına alınmışlardı. Hz. Peygamber'in vefatı ve özellikle de Hz. Osman'ın hilafeti sırasında görüldüğü üzere cahiliye dönemindeki Arap kabileleri (Haşim oğulları ve Ümeyye oğulları) arasındaki rekabet ve nükseden husumet sahabe de olsa ravinin güvenilirliğinin tespitini güçleştirmiştir.

Tarihçilere göre bu tür eylemler, Hz. Muaviye'nin, Hz. Osman'ın Suriye valisi olduğu zamanda başlamıştı. Tarihi kaynaklarda belirtildiğine göre, o sırada Suriye'de bulunan meşhur sahabe Ubade b. Samit, faizli alış-verişe karşı çıkmış; insanlara " Altın altınla tam tamına eşit ölçüde, aynı ağırlıkta ve peşin olarak değiştirilir; fazlası ribadır. Buğday buğdayla, aynı ölçüde, aynı ağırlıkta peşin olarak değiştirilir; fazlası ribadır..." ¹ anlamındaki hadisi okumuş, bu davranışı ile o, altının kendi cinsinden daha fazlasıyla değiştirilmesini kınamıştı. Bunun üzerine Muaviye onu makamına çağırılmış, Ona: Bu hadisi Hz. Peygamber'den bizzat duyup duymadığını sormuş; Hz. Ubade'nin, ilgili hadisi bizzat Rasülullah'dan duyduğunu belirtmesi üzerine vali Muaviye: "Bu hadisi söylemekten vazgeç!" diyerek Hz. Ubade'den söz konusu riba hadisini rivayet etmemesini istemiş; Hz. Ubade'nin, "Bilakis ilgili hadisi insanlara aktaracağım." demesi üzerine Muaviye: "Benimle Muhammed'in ashabi arasında onları affetmekten daha güzel şey olamaz." diyerek Hz. Ubadeyi kurnazca ve siyasi bir cevapla göndermiştir.² Ancak ısrarla Hz. Ubade, çarşı Pazar dolaşarak malum hadisi aktarmaya devam etmiştir. Onun mevcut yönetimi ve Ümeyyeoğullarını eleştirmeyi artırması üzerine, bu durumdan çok sıkılan Muaviye, Hz. Osman'a bir mektup yazarak " Ubade, Şam halkını huzursuz ediyor ; ya onu bu işten vazgeçir, ya da ben onu Şam'dan süreceğim." şeklindeki şikayet etmiş; bunun üzerine Hz. Osman : "Bize gelmesi için Ubadeyi yola çıkar." demiş, Muaviye de O'nu Şamdan göndermiştir.³ Onun

¹ İbn Mace, *Sünen*, ticaret, 48(II,757).

² Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, 422; İbn Asakir, *Tehzibü Tarihi Dimaşk el-Kebir*, VII, 215.

³ Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, 243-244; İbn Asakir, VII, 214.

yaptıklarını eleştiren ve onun tarafından doğruyu söylemekten engellenen diğer seçkin bir sahabe de Hz.Ebu Zer el-Gıfaridir. Ebu Zer, Muaviyenin Şam'da bir saray yaptırması üzerine yanına gidip " Ey Muaviye! Bu bina Allah'ın malından ise bu bir hainliktir, kendi malından ise bu bir savurganlıktır." diyerek israf ve bidatin yasaklığı ile ilgili birtakım hadisler okumuş; bu tür yapılanma ve yönetimin daha evvel bulunmadığını hatırlatması üzerine Muaviye, Ebu Zer ile ilgili Hz Osman' a bir mektup yazmış; Hz. Osman'ın Ebu Zer için, "Onu bize en zebun bir binitle gönder!" diye emir vermesi üzerine Muaviye, onu zayıf bir binitle, gece-gündüz meşakkatli yolculuk yapan bir kervan içerisinde Medine'ye göndermiştir. Ebu Zer, Medine'ye vardığında Hz. Osman'a eleştirel nitelikli tarihi şu sözünü söylemiştir: "Tecrübesiz çocukları görevlere tayin ediyorsun, imtiyazlı davranıyor, adam kayırıyorsun, Tulekaya yakınlık gösteriyorsun..." Bunun üzerine Hz. Osman da onu Medine dışında bir mahrumiyet yeri olan "Rebeze" ye sürmüştür.¹ Daha sonraki zamanlarda daha da ileri gidilerek bazı sahabilerin katıldığı protestolar o günün başkenti Medine'ye sızramıştır. Zaman ilerledikçe daha ileri gidilmiş; Hucr b. Adiy, Hz. Hüseyin, Geylan ed-Dımaşki, Said b. Cübeyr vb. önemli zatlar işkenceler sonucu idamla şehit edilmişlerdir.² Bu eylemlerine karşılık Emevi sarayı halk nazarında meşruiyetini sağlamak, hatalarını kamufle etmek için hadis uydurma yolunu açmış; yine bu türden muhalif söylemleri bastırabilmek için Kadercilik, Cebriye vb. ile ilgili kelami tartışmaları başlatmıştır. ³

Bütün bu nedenlerle diyebiliriz ki, bir beşer olarak diğer insanlar için var olan günah, hata, unutmama ve sehiv sahabe için de vardır. Bir kimsenin sahabe olması, onun masumiyeti, günahsızlığı ve yanılmazlığı anlamına gelmez; onun mutlak adaletli olduğunu ifade etmez. O halde ravilik vasfı açısından, insan olarak diğer raviler için şart koşulan kurallar, sahabe ravilerden bazıları için de şart koşulabilir. Hadiste var olan "Sahabe udulür." (istisnasız sahabiler adildirler.) şeklindeki formülasyon ve sahabe dokunulmazlığı, ravilik vasfı açısından sahabenin istisnasız tamamı için değil, belki usul ve örfteki sahabe tarifine uygun olarak ravilik vasfı taşıyan çoğunluğu için olmalıdır. Bu durumda bir çok İslam aliminin ve usulcülerin tarif olarak benimsediği daha nitelikli, Hz. Peygamberle beraberliği ve arkadaşlığı daha belirgin ve devamlı olan sahabe tarifi, ancak 11. tabakadaki sahabe grubuna giren Tuleka'dan bazılarını ravilik vasfı cihetinden dışarıda bırakmaktadır.

Sonuç

Sahabe, vahyin ilk şahitleri ve Hz Peygamber'den sünnet terbiyesi alan, Onunla vahyi yaşayan, Onun manevi ikliminde yetişen, Ondan aldıklarını daha sonraki nesle aktaran ilk nesildir. Bu itibarla sahabeyi ve dindeki konumlarını bilmek,

¹ Belazuri, *Ensabü'l-Eşraf*, V, 43.

² Şehristani, *el-Müel ve'n-nihal*, I, 47-49 (bkz.dipnotlar); Bağdadi, *el-Fark beyne'l-fırak*, 18-20; Koçyiğit, *Hadisçilerle- Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*,61-63.

³ Şehristani, I, 45-47; Koçyiğit, *Hadisçilerle-Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, 56-63,101-102, 105.

İslami öğretilerin temelini oluşturan sağlıklı hadis rivayeti ve sünnet bilgisi için oldukça önemlidir. Kuşkusuz onlar, Kur'an-ı Kerim'in açıklamaları ve Resülüllah (s) tarafından yaşanmış şekli olan sünnetin ve onun sözlü ifadesi olan hadislerin sonraki nesillere aktarımında büyük gayret göstermişlerdir. Onların bu gayretlerinde en etkin faktör ve motivasyon, Allah ve Resülüllah sevgisi, Yüce İslam Dini'ne ve onun öğretilerine olan ilgidir. Yepyeni mesajlar içeren bu dinin öğretileri konusunda o zamanda (saadet asrında) hemen her sahabe bir heyecan yaşamış, Hz. Peygamber'in yaşadıklarını ve söylediklerini öğrenmeye top yekün gayret göstermişlerdir. Altın nesil bu güzide insanlar, iman ve İslamdaki öncelikleri ve bu uğurda samimi olan çaba ve gayretleriyle Allah ve Resülü tarafından sevilmişler, ayet ve hadislerde övülmüşlerdir. Ancak kişilerin farklı olan kabiliyet, iş, uğraşı ve kapasitelerine paralel olarak hepsi de aynı oran ve ölçüde performans gösterememiştir. Bu itibarla İslam'daki öncelik ve performanslarındaki farklılıklar, onları itibar ve faziletleri bakımından tabakalandırmıştır. Aynı şekilde onların doğaları, iş ve imkânlarındaki farklılıklar, sünnet ve hadise olan ilgi ve öğrenmelerine de yansımış; doğal sonuç olarak bütün sahabilerin sünnet ve hadis bilgileri aynı düzeyde olmamıştır.

Hadis rivayetiyle ilgileri farklı düzeylerde olan sahabenin adaletine gelince, Mutezile, Hariciler, Şia'nın sahabeye söven Rafiziler kolu ve onların Hattabiyye kolu olan bazı ehl-i bid'at mezheplerinin dışında, tüm İslam mezhepleri sahabenin tamamını adil kabul etmekte ve Ehl-i Sünnet'in çoğunluğu, fitneye karışan ve karışmayan tüm sahabileri istisnasız ve tartışmasız adil görmektedir. Onların sahabenin adaletinden anladıkları, sahabenin tüm hata ve nisyandan, günahlardan masum oldukları anlamında olmayıp, onların hadis rivayetinde kasıtlı yalandan kaçınmış olmalarıdır.

Buna karşın Ehl-i Sünnet içinde bir diğer görüş sahipleri ise, sahabilerin de insan olduklarını, gerek Resülüllah (s) zamanına ve gerekse ondan sonra bazı büyük ve küçük günahlar işlediklerini, hata ve yanılmaları olduğunu, onların emir ve yasakları içeren İlahi vahyin ilk muhatapları olduklarını, sahabilerin masum kimseler olmadıklarını ileri sürerler ve adalet, ahabın her bir ferdi ve tümü için değil, bir nesil olarak geneli için geçerlidir derler. Kur'an ve hadislerde sahabeye ilgili övgülerin de böyle olduğunu yani bu övgüler, bir, birkaç veya bir grup sahabinin o anda ve zamanda işlediği güzel bir amelden, iyi performansından dolayıdır, derler. Bu görüşte olanlara göre Hz. Peygamber'in büyüklüğüne ve şanının yüceliğine itibarla kısa bire an da olsa onu gören, ona mülaki olan kimseler olan sahabe, önceki ve daha sonraki nesillere karşı genel bir nesil olarak övülmüştür.

Denilebilir ki, İslam inancına göre Allah'ın bir kimseden razı olması o anda yaptığı işlerden dolayıdır; gelecekte yapacaklarından dolayı değildir. Bir kısmını çalışmamızda belirttiğimiz ve daha birçok güvenilir İslam tarihi ve hadis kaynaklarında belirtildiği üzere Hz. Peygamber'in sağlığında inancı itibarıyla saf,

temiz ve sadık olan sahabe, onun vefatından sonra bu hallerini devam ettirememişlerdir. Hz. Peygamber'den sonraki dönemlerden özellikle tarihte "el-fitnetü'l-kübra" (büyük fitne) olarak bilinen Hz. Osman'ın şehit edilmesi olayı (35/656) başlangıç kabul edilen ve ona bağlı olarak gelişen olay ve dönemler için bu durumu te'yid etmektedir. Nitekim birçok güvenilir klasik hadis kaynaklarında değişik versiyonlarla gelen ashabin geneline yönelik, aralarında iken onların şahidi, teminatı ve kontrolcüsü olan Resülüllah'ın (s) gelecekte ashabının durumuyla ilgili endişe içeren şu sözleri de bu durumu te'yit etmektedir: ".Benden sonra birbirlerinizin boynunu vuran kafirler olmayın!"¹

Hz. İbn Abbas'tan ve diğer sahabilerden gelen diğer rivayelerde: "...Sen onların arasından ayrıldıktan sonra ökçelerinin üzerinde gerisin geri dönüverdiler."² "Senden sonra onların neler çıkardıklarını bilmezsin."³ Sonraki tarihi süreçte, sahabiler arasında vuku bulan bu itham ve iftiralar, siyasi çatışmalar, dehşetli ve korkunç olaylar, adeta Onun kendinden sonra yaşayan ashabi hakkındaki endişesini onaylamış; Rasülüllah'tan sonraki ashaptan bazılarının sıdk ve samimiyetlerini, Nebevi siyaset ve terbiyelerini kaybettiklerini, dolayısıyla mü'minler için birer hidayet yıldızı ve emniyet olma özelliklerini kaybettiklerini bize göstermiştir.

Hiç kuşkusuz bir beşer olarak diğer insanlar için var olan günah, hata, unutma ve sehiv sahabe için de vardır. Bir kimsenin sahabi olması, onun masumiyeti, günahsızlığı ve yanılmazlığı anlamına gelmez; onun mutlak adaletli olduğunu ifade etmez. Dinin kendisi olan hadiste ravilik vasfı açısından, insan olarak diğer raviler için şart koşulan kurallar sahabi ravilerden bazıları için de şart koşulmalıdır. Hadis Usulü kaynaklarında var olan "Sahabe udulür." (istisnasız sahabiler adildirler.) şeklindeki formülasyon ve sahabi dokunulmazlığı, ravilik vasfı açısından istisnasız ashabin tamamı için değil, belki usul ve örfteki sahabi tarifine uygun olarak ravilik vasfını taşıyan çoğunluğu için olmalıdır.

Bu durumda bir çok İslam aliminin ve usulcülerin tarif olarak benimsediği daha nitelikli, daha özgün, Resülüllah'a arkadaşlıkta daha çok devamlılık, dini daha iyi anlama, sünnete ittiba, samimi arkadaş ve bağlılığın ifadesi olan "sahabi" terimini karşılamada yetersiz olup dışarıda kalan ve ancak 11. tabakadaki sahabi grubuna

¹ Buhari, İlim, 43; Adahi, 5; Fiten, 8; Müslim, İman, 118-120; Kasame, 29, vd. "Onların senden sonra neler yaptıklarını bilmezsin." (Buhari, Tefsirü'l-Kur'an, 5/14; 21/2; Rikak, 45, 53; Fiten, 1; Müslim, Tahare, 37; salat, 53; Fedail, 29, 32, 40, vd.). Hz. Ebu Bekir'in kızı Hz Esmâ'dan gelen rivayette: "Allah'a yemin olsun ki onlar, senden sonra çok geçmeden gerisin geriye döndüler." (Buhari, Rikak, 53; Fiten, 1).

² Buhari, Enbiya, 8, 48; Tefsirü'l-Kur'an, 22; Tirmizi, Kıyame, 3, vd.

³ Buhari, Rikak, 53; Fiten, 1; Müslim, Tahare, 39; Fezail, 28- 30, 32, 40, vd. ve "Senden sonra ashabının neler çıkardıklarına dair bir bilgin yoktur." (Buhari, Rikak, 53; Fiten, 1; Meğazi, 35, vd.). Onların arasında iken bir şahit bir teminat ve bir gözetleyici olan Resülüllah'dan (s) (Maide, 117; Buhari, enbiya, 8, 48; Tefsirü'l-Kur'an, 22/2; Tirmizi, Kıyame, 3, vd.)

giren Tuleka'dan bazılarını ravilik vasfı cihetinden incelemek gerekmektedir.¹

¹ Özellikle Mekke'nin fethi sırasında herhangi bir nedenle (istemiyerek, bir çıkar veya kılıç korkusu ile) Müslüman olan ve kendilerine "Tuleka" denilen sahabilerin ravilik vasfı açısından incelenip değerlendirilmesi gerekir. Tuleka'dan sayılan ve naklettikleri rivayetleri bulunduğunu tespit edebildiğimiz bu yirmi sekiz (28) sahabiden sadece **Muaviye b. Ebu Süfyan** ile ilgili çalışma, rivayetlerinin çokluğu, renkli kişilik, siyasi ve idari özgünlüğü nedeniyle, önümüzdeki günlerde "*Bir Ravi Olarak Muaviye ve Rivayetleri*" konulu müstakil ve özel kitap şeklinde düşünülmektedir. Rivayet sahibi (ravi) olarak yukarıda adları verilen diğer yirmi yedi (27) sahabinin kimlik, kişilik, ravilik vasıfları ve rivayetleri ile ilgili değerlendirmemiz ise, bu çalışma sürecinde III. makale olarak devam edecektir.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdulkaki**, M. Fuat, *el-Mu'cemü'l-müfehres lielfazı'Kur'an*, İstanbul, ts.
- Acluni**, İsmail b. Muhammed, *Keşfü'l-hafa ve müzilü'l-ilbas* (I-II), Kahire, ts.
- Amidi**, Ali b. Muhammed, *el-İhkam* (I-II), 1402/1982.
- Asım Efendi**, *Kamus Tercemesi* (I-IV), İstanbul, 1887.
- Aşık**, Nevzat, *Sahabe ve Hadis Rivayeti*, İzmir, 1981.
- Ayni**, Ebu Muhammed Mahmut b. Ahmet, *Umdetü'l-kari şerh-u sahihi'l-Buhari* (I-XX), Kahire, 1972.
- Babanzade**, Ahmet Naim, Miras, Kamil, *Sahih-i Buhari muhtasarı ve tecrid-i sarih tercemesi* (I-XII), Ankara, 1970.
- Bağdadi**, Abdülkerim b. Tahir b. Muhammed, *el-Farku beyne'l-fırak*, Beyrut, ts.
- Belazuri**, Ahmet b. Yahya b. Cabir, *Ensabü'l-eşraf* (thk. Mahmud el-Firdevs el-Azm (I_XXV), Dımaşk, 1998.
- Beyhaki**, Ebu Bekr Ahmet b. Huseyin, *es-Sünenü'l-kübra* (I-X), Haydarabat, 1936.
- Buhari**, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail, *el-Camiü's-sahih* (I-VIII), İstanbul, 1981.
- Canan**, İbrahim, *Kütüb-ü Sitte muhtasarı tercüme ve şerhi* (I-XVIII), Ankara, 1988.
- Darimi**, Ebu Muhammed Abdullah b. Abdurrahman, *es-Sünen* (1), İstanbul, 1981.
- Davutoğlu**, Ahmet, *Sahih-i Müslim tercemesi ve şerhi* (I-XI), İstanbul, 1980.
- Demircan**, Adnan, *Ali-Muaviye Kavgası*, İstanbul, 2002.
- Diyarbakri**, Hüseyin b. Muhammed b. Hasan, *Tarihu'l-hamis fi ahval-i enfesi'n-nafis* (I-V), Mısır, ts.
- Ebu Davut**, Süleyman b. Eş'as es-Sicistani, *es-Sünen* (I-V), İstanbul, 1981.
- Ebu Reyze**, Mahmut, *Muhammedi Sünnetin Aydınlatılması*, İstanbul, 1988.
- Elmalılı**, M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (I-IX), İstanbul, ts.
- Ezrakı**, Ebu'l-Velid Muhammed b. Abdullah b. Ahmet, *Ahbaru Mekketi'l-müşerrefe* (I-III), Göttingen, 1275/1858.
- Heykel**, Muhammed Hüseyin, Hayat-ı Muhammed, Kahire, ts.
- Hakim**, Ebu Adullah Muhammed b. Abdullah en-Neysaburi, *Ma'rifet-ü ulümü'l-hadis*, Beyrut, ts.
- Halebi**, Ali b. Burhanettin, *es-Siretü'l-Halebiyye* (İnsanü'l-uyun) (I-III), Beyrut, ts.
- Hatib**, Ebu Bekr b. Ali el-Bağdadi, *el-Kifaye fi İlmi'r-rivaye*, Beyrut, 1988.
- Iraki**, Zeynüddin Ebu Muhammed Abdüddaim, *Kitabü'l-mübhemat* (elyazması), Süleymaniye Kütüphanesi, 57, İstanbul, 854/1450.
- İbn Abdilberr**, Ebu Ömer Yusuf en-Nemeri, *el-İstiab fi ma'rifeti'l-ashab* (I-IV), Kahire, ts.
- İbnü'l-Esir**, İzzuddin Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed, *Üsdü'l-ğabe fi ma'rifeti's-sahabe* (I-V), Beyrut, ts.
- el-Kamil fi't-tarih* (I-XII) Beyrut, 1982.
- İbnü'l-Esir**, Mecdüddin el-Mübarek b. Muhammed el-Cezeri, *en-Nihaye fi garibi'l-hadis ve'l-eser* (I-V), Beyrut, ts.
- İbn Hacer**, Şehabuddin Ahmet b. Ali el-Askalani, *Fethu'l-bari bi şerh-i sahihi'l-Buhari* (mukaddime +I-XIII), Kahire, 1987.
- es-Siretü'n-Nebeviyye min fethi'l-bari*- thk. Muhammed el-Emin b. Muhammed Mahmut b. Ahmet (I-II), Beyrut, 2001.
- *el-İsabe fi temyizi's-sahabe* (I-IV), Beyrut, 1992.?
- Nüzhetu'n-nazar*, Mısır, 1934.

- İbn Hanbel**, Ahmet b. Muhammed, *el-Müsned* (I-VI), İstanbul, 1982.
- İbn Hemmam**, Abdurrezzak, *el-Musannef* (I-XII), Beyrut, 1984.
- İbn Hişam**, Ebu Muhammed Abdulmelik, *es-Siretü'n-Nebeviyye* (I-IV), Kahire, 1987.
- İbn Kesir**, Ebu'l-fida İsmail b. Ömer, *el-Bidaye ve'n-nihaye* (I-XIV), Kahire, 1988.
--- *el-Baisü'hasis*, Beyrut (1408/1987).
- İbn Mace**, Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvini, *es-Sünen* (I-II), İstanbul, 1982.
- İbn Manzur**, Cemaluddin Muhammed b. Mükerrerem, *Lisanü'l-Arab* (I-XV), Beyrut, ts.
- **İbn Sa'd**, Muhammed, *et-Tabakatü'l-kübra* (I-X), Beyrut, 1985; *et-Tabakatü'l-Kübra et-Tabakatü'r-Rabia minmen Esleme Inde Fethi Mekke Vema Ba'de Zalike* (XII), (thk. Dr. Abdülaziz Abdullah es-Selumi), Taif, 1995.
- İbn Salah**, Ebu Amr Osman b. Abdurrahman eş-Şehrazuri, *Ulumu'l-hadis* (thk, Nurettin Itr), Dimaşk, 1984.
- Kırbaşaoğlu**, M. Hayri, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, Ankara, 2002.
- Koçyiğit**, Talat, *Hadis İstilahları*, Ankara- 1980.
---*Hadis Usulü*, Ankara, 1975.
---*Hadis Tarihi*, Ankara, 1981.
---*Hadiscilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, Ankara, 1988.
- Larousse**, *el-Mu'cemü'l-esasi* (I), Alecso, 1989.
- Müslim**, Ebu'l_Huseyin Müslim b. Haccac, *es-Sahih* (I-III), İstanbul, 1981.
- Nevevi**, Ebu Zekeriya Yahya b. Şeref, *Sahih-i Müslim bi şerh-i Nevevi -el-Minhac fi şerh-i sahih- Müslim b. Haccac*(I-XVII), Kahire, 1973.
---*İrşadü tullabi'l-hakaik*(thk. Abdulbari Fethullah es-Selefi) Medine, 1987.
- Polat**, Salahattin, *Hadis Araştırmaları*, İstanbul, ts.
- Ragib**, Ebu'l-Kasım Huseyin b. Muhammed el-İsfahani, *el-Müfredat fi garibi'l Kur'an*, Beyrut, ts.
- Sanani**, Muhammed b. İsmail el-Emir el-Kehleni, "*Sübülü's-selam* (I-IV), Beyrut, ts.
---*Tevidihu'l-efkar li meani tenkihi'lenzar* (I-II), thk. M. Muhyiddin Abdulhamid, Mısır, 1366/1947.
- Sehavi**, Şemsüddin Muhammed b. Abdirrahman, *Fethu'l-muğis bi şerhi elfiyeti'l-hadis li'l-İraki* (I-IV), Beyrut, 1992.
- Serahsi**, Ebu Bekr Muhammed b. Ahmet, *Usulü's-Serahsi* (I-II), İstanbul, 1984.
- Suyuti**, Celaluddin Abdurrahman b. Ebi Bekr, *Tedribü'r-ravi fi şerh-i takribü'n-Nevevi*, thk, Abdulvahhab Abdullatif (I-II), Beyrut, 1979.
- Şehristani**, Ebu'l-feth Muhammed Abdulkerim b. Ebu Bekr Ahmet, *el-Milel ve'n-nihal*, Beyrut, 1986.
- Şevkani**, Muhammed b. Ali, *İrşadü'l-fuhul*, Dimaşk, ts.
- Tabarani**, Ebu'l-Kasım Süleyman b. Ahmet, *el-Mu'cemü'l-kebir* (I-XXV),yy. 1983.
- Tabatabai**, Muhammed Huseyin, *el-Mizan fi tefsiri'l-Kur'an* (I-XX), Beyrut, 1973.
- Taberi**, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Camiu'l-beyan fi tefsiri'l-Kur'an* (I-XXX), Beyrut, 1972.
---*Tarihu't-Taberi- Tarihu'l-ümem ve'l-mülük* (I-V), Beyrut, 1987.
- Tirmizi**, Ebu Abdillah Muhammed b. İsa, *es-Sünen* (I-V), İstanbul, 1982.
- Vakidi**, Muhammed b. Ömer, *Kitabü'l-meğazi* (I-III), Beyrut, 1985.
- Wensink**, A, J, *el-Mu'cemü'l müfehres li elfaz-ı hadisi'n-Nebevi-Concordance* (I-VIII), İstanbul, 1988.